

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əfəndiyev Ülvı Baləfəndi oğlunun
(MAGİSTRANTIN A.S.A)

“Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin geoiqtisadi aspektləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma:

Beynəlxalq İqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

dos.M.Q.Məmmədov

i.ü.f.d.dos. F.S.Əhmədov

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof. Ş.H.Hacıyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. Geoiqtisadiyyatın nəzəri əsasları, metodları və strategiyası	
1.1 Geoiqtisadiyyatın mahiyyəti və nəzəri əsasları.....	6
1.2 Geoiqtisadiyyatın metodları, strategiyası və texnologiyası.....	14
1.3 Geoiqtisadiyyat geosiyasətin bir aləti kimi.....	20
II FƏSİL. Dünyanın siyasi vəziyyəti və iqtisadi böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri vəziyyəti	
2.1 Dünya iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti.....	26
2.2 Dünyanın siyasi vəziyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri vəziyyəti.....	39
2.3 Qlobal iqtisadi böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri vəziyyəti.....	50
III FƏSİL. Azərbaycanın xarici ticarət, investisiya və rəqabət qabiliyyətinin Geoiqtisadi aspektləri	
3.1 Azərbaycanın xarici ticarətinin geoiqtisadi aspektləri.....	59
3.2 Azərbaycanda xarici investisiyaların geoiqtisadi aspektləri.....	72
3.3 Müasir dövrdə Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətlik vəziyyəti və onun yüksəldilməsi strategiyası.....	75
NƏTİCƏ.....	82
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	84

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma proseslərinin intensivləşməsinə səbəb olan müasir cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər, digər məsələlərlə yanaşı, dövlətin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə iqtisadi təsir üsulları və vasitələrlə yeni idarəetmə sisteminin axtarışı və istifadəsi ilə bağlı olaraq dövlət idarəetmə sistemində ciddi dəyişiklikləri tələb edir. Müasir şəraitdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən regionların, bütövlükdə ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması iqtisadi artımın aparıcı amillərindən birinə çevrilmişdir. İqtisadi inkişaf artıq dövlətlərin milli sərhədlərini aşaraq daha qlobal çağırışlara uyğunlaşmaq bacarığını tələb edir. Bununla yanaşı dövlətin məkan-zaman kontekstində resurslarının qiymətləndirilməsi və bu amildən çıxış edərək müvafiq strategiyanın formalaşdırılması dövlətin davamlı iqtisadi inkişafını təmin edən faktor kimi çıxış edir. Bu baxımdan müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyələrdə tez-tez müraciət edilən geosiyasət elminin nəzəri imkanlarından yararlanaraq dövlətlərin iqtisadi gücünün artırılması strategiyalarının formalaşdırılması aktual məsələlərdəndir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələri, dünyada gedən geoiqtisadi proseslər tədqiqatın predmeti olaraq götürülmüşdür.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələrinin geoiqtisadi aspektlərini araşdırmaq, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək istiqamətində məsələləri araşdırmaq, bu sahədə beynəlxalq tendensiyaaların tədqiq edilməsi, ölkəmizdə tətbiqi baxımından qiymətləndirilməsi və təkliflərin verilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın metodologiyası. Dissertasiyanın yazılması prosesində geoiqtisadiyyatın mahiyyəti, inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminaloji sistemin, beynəlxalq iqtisadi əhəmiyyətli sənədlərin müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin təcrübi əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın mərhələləri olaraq aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- İlk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu mərhələdə geoiqtisadiyyatı şərtləndirən amillərə, onun iqtisadi proseslərə təsir etməsinə müasir elmi, fəlsəfi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə ediləcəkdir.

- İkinci mərhələdə əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək qloballaşma dövründə dünya iqtisadi proseslərinin inkişaf tendensiyaşının, Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir elementlərinin təhlili həyata keçirilmiş və bu da təhlil edilən sahəyə təsir göstərən əsas faktorların müəyyən edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu mərhələdə təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

- Üçüncü mərhələdə əldə edilmiş təhlil materiallarının ümumiləşdirilməsi və analizi yolu ilə mövcud sahədə modelləşdirmə metodları və proqram yanaşması tətbiq edilmişdir. Məhz bunun nəticəsi olaraq geoiqtisadiyyatın inkişaf meyllərinin sistemləşdirilməsi və iqtisadi proseslərə təsir imkanlarının proqnozlaşdırılması aparılmış, proqram yanaşmanın məntiqi və struktur quruluşu, reallaşdırma prosesinin şərtləri və meyarları müəyyən edilmişdir.

Nəticədə isə tədqiqat məqsədlərinə uyğun olaraq təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiyanın yazılması prosesində mövcud sahədə aparıcı alimlərin nəzəri fikirlərindən, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından, xarici ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarından, rəsmi statistik məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində mövcud sahədə beynəlxalq tendensiyalar araşdırılmışdır ki, bu da ölkəmiz üçün onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolunda yarana biləcək konkret problemlər müəyyən edilmiş və beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək onların həlli məsələlərinə diqqət yönəldilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada geoiqtisadi proseslər

fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi problemləri araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan müəssisə, təşkilat, müxtəlif qurumların işində tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya 3 fəsil, 9 paragraf, 92 səhifədən ibarətdir. İşin yazılması zamanı 45 adda xarici və yerli ədəbiyyatdan, internet resurslardan, statistik məcmuələrdən istifadə edilmişdir.

I FƏSİL. Geoiqtisadiyyatın nəzəri əsasları, metodları və strategiyası.

1.1 Geoiqtisadiyyatın mahiyyəti və nəzəri əsasları

Geoiqtisadiyyat dövlətin qlobal və ya regional enerji gücünə çatmaq üçün inkişaf strategiyasını öyrənən elm olmaqla dövlətlərin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını və qloballaşma faktorlarının təsiri altında rəqabətqabiliyyətli regional idarəetmə şəraitinin yaradılmasını müəyyən edən elm kimi müasir dövrün iqtisadi nəzəriyyələrində əsas yerlərdən birini tutur [16, s.4].

Geoiqtisadiyyat, müəyyən bir yerdə və ictimai zamanda yüksək keyfiyyətli həyat təmin edən xarici və daxili çağırışların təsiri altında çoxölçülü kommunikasiya sahəsində iqtisadi inkişaf strategiyasını öyrənir. Geoiqtisadi strategiya əsasən uzun müddətli iqtisadi resursların və dünya gəlirinin yenidən bölüşdürülməsi metodları, rəqabət qabiliyyətli regional biznes şəraiti yaratmaqla siyasi məqsədlərə nail olmaq sənətidir. Resursların sərhədsiz hərəkəti tez-tez kapital və əməyin beynəlxalq hərəkətini təmin edir ki, bunun üçün də istehsalın amillərinə görə idarəetmə və bazarların regional şəraitini yaratmaq lazımdır. Geoiqtisadiyyat elminin iki əsas mənbəyi var - klassik siyasi iqtisadiyyat və geosiyasət. Avropa iqtisadi düşüncəsinin klassikləri geosiyasi konsepsiyaların yaradılması üçün istifadə edilən geoiqtisadiyyatın təməlini qoymuşdur. Müasir çoxölçülü dünya şəraitində yaradıcı güc yalnız coğrafiyanın xüsusiyyətləri ilə izah edilə bilməz. Buna görə, geoiqtisadiyyatın nəzəri əsaslarını çoxölçülü ünsiyyət sahəsi haqqında fikirlər əsasında nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur.

XIX əsrdə iqtisadi həyatda məkanın rolu barədə məlumat Alman məktəbinin əsərlərində daha geniş yer almışdır və iqtisadi məkan konsepsiyasının inkişafı ilə bağlı mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Yohann Henrix fon Tyunen (1783-1850) məkanı bir iqtisadi fenomen kimi təhlil etməyə başlayan ilk tədqiqatçı olmasa da, bu fenomeni öyrənmək üçün məkan-analiz metodlarından istifadə edən ilk alim olmuşdur. F. List isə iqtisadiyyatın uğurlu inkisafı üçün dövlət və millətin müəyyən şərtlərə malik olmasının lazım olduğuna inanırdı.

Geoiqtisadiyyatın atası Alman iqtisadçı Fridrix List (1789 - 1846) sayılır.

Tübingen Universitetinin professoru kimi Almaniyada sənaye inkisafının tərəfdarı olaraq müxalif fikirlərinə görə ölkədən deportasiya edilmişdir. Emmiqrasiya dövründə Amerikada və Fransada yaşamış, 1832-ci ildə Amerikanın konsulu olaraq vətəninə qayıdıb, burada gömrük birliyi, milli sənayenin inkisafi və dəmir yollarının qurulması əsasında Almaniyanın birləşməsinə qəti şəkildə müdafiə etmiş, "General Association" Alman Sənayeçiləri və Tacirləri birliyini yaratmışdır. 1833-1834 illərdə onun ideyası əsasında Almaniyanın gömrük ittifaqına daxil olması prosesi həyata keçirildi.

"Siyasi iqtisadiyyatın milli sistemi" (1841) adlı əsərində o yazırdı: "... təbii sərvətlərlə təmin edilmiş əhalinin çoxluğu və geniş ərazi bir millət üçün lazımı əlamətlər sayılır. Bu əlamətlər intellektual inkişafın əsas şərtləri kimi çıxış etməklə maddi rifah və güclü siyasi hakimiyyəti təmin edir. Yalnız bu halda iqtisadi suverenliyin başlanğıc dərəcəsinə nail olmaq mümkündür [38,s.5]". Listə görə ərazi çatışmazlığı olan ölkələr üçün vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün bir neçə yol vardır-yeni torpaqların alınması, fəth edilməsi, yaxud gömrük birliyi vasitəsilə birləşməsi.

F.Listin Avstriya, Almaniya və Prussiya üçün nəzərdə tutduğu gömrük birliyi əsasında integrasiya prosesləri və bazar münasibətlərinin intensiv inkişaf edəcəyini vurğulayırdı. Eyni zamanda, ittifaq daxilində azad ticarətə dair məhdudiyyətlərin minimum səviyyədə təşkilini və ya hətta ləğv olunduğunu da israr edirdi. Ancaq daha inkişaf etmiş və güclü Anglo-Sakson dünyası ilə, əksinə, çevik və yüksək düşünülmüş siyasətin həyata keçirilməsi "birliyin" xarici tədarükçülərdən asılılığını azaltmaqla tam azadlığı təmin etmək üçün lazım olan sənaye iqtisadiyyatının mümkün qədər inkişaf etdirilməsinə nail olmaq olar.

Geoiqtisadiyyatının iqtisadi məkan aspektlərinin gələcək inkisafi Con Meynard Keyns (1883-1946) və onun "Milli özünü təminat" (1933) adlı məqaləsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Uzun müddət Keyns azad ticarət tərəfdarı idi və hesab edirdi ki, əks fikir cərəyanı (yəni proteksionizm) yanlış mövqedədir. Birinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada baş verən hadisələrin inkisafi onun fikirlərini dəyişdirdi. Beləliklə, Keynsin iqtisadi nəzəriyyəsinin prioritetləri dövlətin strateji maraqları ilə tamamlanan suverenliyə yönəlik siyasətlə müəyyən edilir. Keynsin

fikrincə dünya iqtisadiyyatı tək bir bazardan ibarət deyil, nisbətən iqtisadi müstəqilliyə malik adalardan (latın "insula") ibarət bir sistemdir.

Bir çox qapalı iqtisadiyyat tərəfdarları kimi, Keyns ölkəni təcrid vəziyyətində dünya iqtisadi böhranlarına qarşı bir müdafiə vəziyyətində görürdü. Xarici dövlətlərin "düşmən" ticarət siyasətinin milli iqtisadiyyata zərər verə biləcəyi fikirlərini paylaşarkən, Keyns o vaxt üçün aktual məsələ olan öz-özünü təmin etmə problemini həll etdi. Xüsusilə, Keyns beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkətinin yaratdığı iqtisadi zərbələrə böyük əhəmiyyət verirdi. "Daxili iqtisadi siyasəti kapital qaçışının qarşısını almaqla daha uğurlu etmək olar" O qeyd edirdi: "Mən ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri maksimum dərəcədə azaldanları səmimiyyətlə qarşılayıram. Fikirlər, biliklər, sənət, qonaqpərvərlik və səyahət - bu şeylər təbiətə ümumbəşəridir. Ancaq malların istehsalı ölkənin daxili işi olaraq qalır və ilk növbədə, maliyyə mahiyyət etibarı ilə milli olaraq qalacaqdır." [30, s.14-15]

İqtisadi lüğətə əsasən, geoiqtisadiyyat dövlətin davranışını müəyyən bir vəziyyətdə öyrənir, onun iqtisadi strategiyası və beynəlxalq arenada taktikasını formalaşdıran tətbiqi bir elmdir. Geoiqtisadiyyat geniş siyasi, iqtisadi, coğrafi problemləri araşdırır. Ancaq bu cür şərh ümumi qəbul edilmiş və sabit hesab etmək olmaz. Bu elmin məzmununu müəyyən etmək üçün tarixə, onun yaranma şərtlərinə və xüsusiyyətlərinə müraciət etmək lazımdır.

Geoiqtisadiyyat, geoiqtisadi rəqabət baxımından dövlətin davranışını araşdırır, strategiyanın və global bazarda taktikanın xüsusiyyətlərini təhlil edir. Yeni elmin rolu da, son olaraq dünya iqtisadi əlaqələrinin bütün strukturunun balanslaşdırılmış və mütənasib inkişaf problemini həll etməyə imkan verir.

"Geoiqtisadiyyat" termini geniş istifadədə olan əsrin 80-ci illərin sonlarından etibarən tətbiq edilməyə başlamışdır. ABŞ Dövlət Departamentinin Milli Təhlükəsizlik Şurasının müşaviri Edvard Lütvak (1942-ci il təvəllüdlü) bu elmin inkişafında müstəsna xidmətlərə malikdir. Geoiqtisadiyyat nisbətən yeni bir elm olsa da, iqtisadiyyat, tarix və coğrafi məkan arasındakı əlaqələrə dair müşahidələr

XVIII və XX əsrin ən müxtəlif alimlərində rast gəlinə bilər. Geoiqtisadiyyatının nəzəri əsasları öz başlanğıcını klassik siyasi iqtisadiyyat və

geosiyasətdən götürmüşdür. Məsələn, məşhur Şotlandiya iqtisadçısı Adam Smit (1723-1790) bütün arqumentlərində əməyin bölüşdürülməsinə (yerli və beynəlxalq səviyyədə) əsaslanırdı, amma praktiki olaraq məkan reallıqlarına diqqət etmirdi. Onun davamçısı David Riccardo (1772-1823) isə ölkənin beynəlxalq ticarətdə ixtisaslaşmasını müəyyən edən müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Siyasi iqtisadiyyatın klassikləri əsərlərində merkantilizmi (dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi nəzəriyyəsi) sərt bir şəkildə həm elm, həm də, iqtisadi siyasət kimi tənqid edərək, sərvətlərin xarici ticarətdə toplanmasına üstünlük verərək azad ticarəti müdafiə edirdilər. Azad ticarət siyasətinin nəzəri rəqibləri kimi Alman tarixi məktəbinin nümayəndələri çıxış edirdilər.

Fridrix List (1789-1846) iqtisadi həyatda dövlətin müdaxiləsini tələb edən proteksionizm (müdafiə) konsepsiyasını hazırladı. Klassik geosiyasət dövlətin inkişafı ilə bağlı problemləri həll edərək ərazinin genişləndirilməsi üçün mübarizə aparmağın vacibliyini vurğulayırdı.

Fridrix Ratsel (1844-1904) ilk dəfə siyasi hadisələrin mənasını izah etmək üçün məkan yanaşmasından istifadə etməyə çalışmışdır. Onun fikirlərinə əsasən, dövlətin rifahı "məkana", daha doğrusu dinamik şəkildə ərazilərinin genişlənməsinə və coğrafi mövqeyinə bağlıdır. Daha sonra demoqrafik, sosial, hərbi, iqtisadi və digər amillər geosiyasi analiz sahəsinə cəlb edilmiş və bu da Alman və Amerika müəlliflərinin "həyatməkanı" və "həyati maraqları" nəzəriyyələrində zəruri nəticələrə nail olmaq vasitələrini təhlil etməyə imkan vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "geoiqtisadiyyat" anlayışına ilk növbədə iqtisadi faktorları geosiyasətin mərkəzi kimi qiymətləndirən Alman tarixçisi Fritz Reriq (1882-1952) yeni komponentlər daxil etmişdir. Onun fikrincə, dünya iqtisadiyyatında bütün proseslər dünyanın mübadilə mərkəzləri, informasiya mərkəzləri və iri sənayenin yerləşdiyi yerdə baş verir. Bu fikirlər fransız tədqiqatçı

Fernand Braudelin (1902-1985) əsərlərində də populyardır. Beləliklə, yeni elm üçün nəzəri şərtlər iqtisadiyyatın və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etməkdən ibarət idi. İtalyan tədqiqatçılar K. Jan və P. Savona vurğulayır ki, bu cür əlaqələr

həmişə mövcud olmuşdur. Özünün strateji vəzifələrini müəyyənləşdirərkən siyasət hər zaman iqtisadi maraqlarla hesablaşmalı olmuşdur. Öz növbəsində, iqtisadiyyat bu məqsədlərə nail olmaq üçün zəruri olan maliyyə, texnoloji və sənaye ehtiyatları ilə siyasəti təmin etmişdir. Bundan əlavə, siyasətdə iqtisadi sanksiyalar və embarqolar silah şəklində istifadə edilmişdir.

XX yüzilliyin sonunda geoiqtisadiyyat niyə ayrı bir elm kimi yaranmışdır? Bu məsələyə dair müxtəlif fikirlər var. Məsələn, Fransız tədqiqatçı F. More-Defarje, geoiqtisadiyyatın elm olaraq ortaya çıxmasını üç amilin qarşılıqlı təsirindən meydana gəldiyini düşünür [27, s.104-105].

1. Qarşılıqlı asılılıq, əlaqələrin gücləndirilməsi. Telekomunikasiyanın inkişafı, axınların, xüsusilə "qeyri-maddi" axınların (məsələn, informasiya axınları, kapital köçürməsi) intensivləşməsi "coğrafiyanın sonu" kimi qeyd olunur. Məkan və vaxt anlayışı həlledici rol oynamaqdan çıxmışdır. Əslində yeni bir coğrafiya ortaya çıxmışdır ki, bu faktor olduqca mobil olduğundan sərvətlərin yaradılması və istehlakı ilə bağlı fəaliyyət sahələrinin hərəkətliliyi ilə müşayiət edilir;

2. "Dəmir pərdə"nin düşməsi, kommunizmin çökməsi. XX əsr boyunca böyük ideoloji münaqişələr, siyasi və strateji elementlər (silahlı qüvvələr, nüvə silahı) dövlətlərin potensialının ən mühüm meyarına çevrilmişdir. Hazırkı dövrdə isə ideoloji münaqişələrin keçmişdə qaldığını tam demək mümkün deyildir, bu cür münaqişələr müxtəlif formalarda, müxtəlif yerlərdə böyük dövlətlər və daha çox dövlətlərin yaratdığı bloklar tərəfindən aparılır.

3. Dünya iqtisadi əlaqələrində yeni iştirakçıların meydana çıxması. Eyni zamanda suveren dövlətlər beynəlxalq iqtisadi proseslərdə yeganə iştirakçı kimi çıxış etmir. Bu prosesdə fərdlər, siyasi və ictimai hərəkətlər, kilsə kimi qeyri-dövlət qurumları da iştirak etməyə başladı. XX əsrin sonunda sərhədlərin açılması və dövlət nəzarəti alətlərinin zəifləməsi daxil olmaqla bir sıra yeni tendensiyalar baş verdi. Nəticədə iqtisadi münasibətlərdə yeni meyillər meydana gəlməyə başladı.

Geoiqtisadiyyatın inkişafı üçün nəzərdə tutulan şərtləri müəyyən etmək üçün iqtisadiyyatın dövlət siyasətində siyasi proseslərin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu isə aşağıdakıları şərtləndirir:

- İqtisadi metodlarla siyasi problemləri həll etməklə məqsədlərə nail olmaq;
- Strateji inkisafın vektorunu siyasi, ideoloji, güc və digər üsullardan iqtisadi metodlara dəyişmək;
- xarici mühitdə geoiqtisadi maraqların geosiyasi və geostrateji maraqlardan üstün tutulması;
- Diplomatik korpusun düşüncələrini iqtisadi yöndə istiqamətləndirmək.

Geoiqtisadi problemlərlə məşğul olan çoxu tədqiqatçılar yeni bir elmin yaranmasının əsas səbəbi kimi qloballaşma prosesinin inkisafını götürürlər. Ölkələr və müxtəlif transmilli strukturların arasındakı beynəlxalq əmək bölgüsü, milli iqtisadiyyatların dövlət sərhədlərindən kənara çıxması dünya iqtisadi və siyasi məkanında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Nəticədə, iqtisadi məkan və bazar artıq heç bir dövlətin ərazisinə aid deyildir. "Bazar-dövlət" sistemi öz yerini "bir çox dövlətlər - bir bazar" anlayışına verir. Belə bir sistemin əsas xüsusiyyətləri, ilk növbədə, beynəlxalq qaydaların və iqtisadi qanunların milli məsələlər üzərində dominantlıq meyində əks olunur. Geoiqtisadiyyat bəzən milli sərhədlər üzərində və ayrı-ayrı ölkələrin milli qanunvericiliyindən kənarda fəaliyyət göstərir və bu suveren dövlətlərin sərhədlərini dəyişdirmək kimi qəbul olunmamalıdır. Dövlət yalnız global texnoloji və maliyyə axınlarını cəlb etməklə öz vətəndaşlarına məşğulluq və firavanlıq təmin edə bilər. Beləliklə, Yaxın keçmişdə dünyada qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətini təşkil edən "məkan" geosiyasəti "axınlar" geosiyasətinə - geoiqtisadiyata dəyişir.

Bu yanaşmanın aydın təsvirləri üçün bir neçə misal çəkmək olar. 2002-ci ildə global bazarlar dünya istehsalının təxminən 20% -ni istehsal edib istehlak etmişdilər –bu isə bütün planetin 28 trilyon dollarlıq ÜDM-nin təxminən 6 trilyon dollarını təşkil etmişdir. 2007-2008-ci illərdə global dünya böhranı iqtisadi artımı azaltmışdır. 2009-cu ildə qısamüddətli bir fasilədən sonra və 2010-cu ildə orta səviyyəli bir artımdan sonra dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarının qloballaşması prosesi davam etmişdir. Amerika transmilli audit və konsaltinq şirkəti Ernst&Young'ın dəstəyi ilə The Economist Intelligence Unit tədqiqat şirkətinin hazırladığı proqnozlarına görə

yenilənən texnologiyaların inkisafi və inkişaf etməkdə olan ölkələrin artan rolu ilə dünya bazarlarının artması davam edəcəkdir.

Fransız geo iqtisadiyyat məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi, uzun illər Fransanın prezidenti F. Mitteranın şəxsi məsləhətçisi və bir müddət Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının direktoru olan Jak Attali (1943-cü il təvəllüdlü) "Üfüq xəttləri" kitabında dünya iqtisadi reallığını dünya məkanına münasibətdə nəzərdən keçirir və geoiqtisadiyyat üçün müəyyən bir ərazidə yaşayan insanların tarixi, mədəni ənənələrinin əhəmiyyətinin olmadığını sübut etməyə çalışır. J. Attalinin sözlərinə görə yalnız dünya birjalarının mərkəzləri, mineral yataqlar, informasiya mərkəzləri, əsas sənaye mərkəzləri vahid dünyanın əsas iqtisadi mənzərəsini təşkil edir. Liberal dəyərlər, bazar münasibətləri və informasiya texnologiyaları müasir dünyanın geoiqtisadi prinsipləri əsasında formalaşır. Eyni zamanda bütün iqtisadi proseslər üç iqtisadi-maliyyə və sənaye bölgələrində cərəyan edir - Amerika, Avropa və Sakit okean geoiqtisadi məkanları öz ətrafında az inkişaf etmiş regionları birləşdirərək öz inkişaf məqsədlərini təmin etmiş olur.

Geoiqtisadiyyat İkinci Dünya müharibəsindən sonra qərb siyasi düşüncə mərkəzi kimi ABŞ-da daha geniş yayılmışdır. Amerika geosiyasətçilərinin nəzərində geoiqtisadi strategiya "həyati mənafeələr" nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edirdi və dünyanın müxtəlif bölgələrində ABŞ-ın hərbi iştirakını iqtisadi maraqlarla əsaslandırırdı. "Həyati mənafeələr" nəzəriyyəsi II Dünya Müharibəsindən sonra dünyanın ən güclü iqtisadi qüdrəti olaraq ortaya çıxan Amerika Birləşmiş Ştatlarında inkişaf etmişdir. S. Kohen, E. Hantinqton, N. Spikmen, J. Kieffer və digər alimlərin əsərlərində geoiqtisadiyata üstünlük verən yeni bir geosiyasətin təməli qoyulmuşdur. Bu siyasətin əsasında geoiqtisadi müharibələr vasitəsilə dünya hökmranlığının əldə olunması əsaslandırılmışdır. Dünya kommunikasiya texnologiyalarının, dəniz və hava nəqliyyatının inkisafında texniki irəliləyiş, Amerikanın monopoliyalarının təsir sahəsinin genişlənməsi bütövlükdə ABŞ-ın coğrafi təcridinin aradan qaldırılmasında kömək etmişdir. Məhz bu səbəbdən ABŞ-ın iqtisadi maraqlarının dövlətdən kənarda datəmin edilməsi zəruri hesab edilir. Praktiki olaraq "həyati mənfəətlər" nəzəriyyəsi tənqiddə məruz qalmış Almaniyanın "həyat məkanı" siyasətinin davamı kimi çıxış

etməyə başladı. Dünyanın müxtəlif bölgələrində, məsələn, neftlə zəngin Fars körfəzində ABŞ hərbi bazalarının geniş şəbəkəsinin yaradılması da bu məqsədə xidmət edir.

Müasir dünyada geoiqtisadi proseslərdə çoxölçülü kommunikasiya sahəsinin öyrənilməsi xüsusilə aktuallıq kəsb edir. İnformasiya texnologiyaları, nəqliyyat yolları, telekommunikasiya və sivilizasiyanın digər texniki nailiyyətləri coğrafi məkanın məhdudiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə zəiflətməmişdir. Çoxölçülü kommunikasiya sahəsinin və yeni regionalizmin təmsilçiliyinə əsasən “yeni coğrafiya” yaranmağa başlamışdır. Dünya iqtisadiyyatının qütbləşməsi güclənir və bu zaman iqtisadi və texnoloji inkisafın submilliqütbləri formalaşır.

Ötən əsrin 70-ci illərin əvvəlindən etibarən qərb tədqiqatçıları geosiyasi-sivilizasiyaların sərhədləri, sərhəd dövləti və geoiqtisadi - iqtisadi inkişaf zonaları, quru-okean əlaqə zonası, azad iqtisadi zonalar, kommunikasiya koridorları, sərhəd əməkdaşlığı məsələlər xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır. Çoxfunksiyalı əlaqə zonalarının təhlili sərhəd kommunikasiya quruluşu anlayışlarını ümumiləşdirməyə və formalaşdırmağa imkan vermişdir.

Post-sovet ölkələrində sərhəd kommunikasiya konsepsiyasının formalaşması dünyanın zəngin fəlsəfi, tarixi və iqtisadi düşüncə tərzinin tətbiqi ilə mümkün olmuşdur. Klassik Avropa fəlsəfəsinin nümayəndələri, Martin Heidegger, Karl Caspers, Arnold Toynbi, Osvald Spenqler, Max Veber, Fridrix Hayek, Fernand Braudel, Paul Vidal de la Blaç, Halford Con Makkinder, Karl Haushofer, Osvald Spenqler və s. tədqiqatçıların fikirləri bu konsepsiyanın nəzəri əsasını təşkil etmişdir.

İnformasiya inqilabı institusional mədəniyyətin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxaran informasiya texnologiyalarının inkisafi ilə şərtlənir. Artıq mənəvi texnologiyaların maddi texnologiyalardan üstünlüyü müşahidə edilməkdədir. İnformasiya texnologiyası siyasi, müdafiə, iqtisadi, sosial və mədəni baxımdan böyük strateji əhəmiyyətə malik olan "silah"a çevrilir.

Ən mühüm strateji dövlət resurslarından biri olan telekommunikasiya dinamik şəkildə inkişaf edən kommunikasiya kanallarının rəqəmsal metodlarına yönəlmiş

kommunikasiya sənayesi kimi çıxış etməkdədir. Telekommunikasiyadan fərqli olaraq internet strateji resurs olaraq submilli mərhələdə həlledici əhəmiyyətə malikdir.

1.2. Geoiqtisadiyyatın metodları, strategiyası və texnologiyası

Geoiqtisadi yanaşma 2007-2008-ci illərdə maliyyə böhranının nəticələrinin aradan qaldırılması ilə bağlı qloballaşmanın inkişaf mərhələsində dövlətlərin siyasətinin strategiyası və taktikasının inkisafi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Geoiqtisadiyyatın bir siyasət kimi effektivliyi dövlətin inkişafı üçün bir şərtədir və digər məsələlərlə yanaşı, ölkənin dünya bazarında meydana çıxan vəziyyətə uyğunlaşmaq bacarığından ibarətdir. Müasir dövrdə dövlətlərin dünya bazarında iqtisadi məqsədlərə nail olmaq və potensial münaqişələrin qarşısının alınması məqsədilə həyata keçirdikləri iqtisadi siyasət **geoiqtisadi strategiyadır**. Bu zaman dünya iqtisadiyyatında ümumi məhsulunun yaradılması və yenidən bölüşdürülməsində beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin subyektı olaraq iştirak edən dövlətlər müxtəlif geoiqtisadi **metodlardan və texnologiyalardan** istifadə edir. Dövlətin geoiqtisadi strategiyası rəqabət, eləcə də iqtisadiyyatının beynəlmilləşməsi meyllərini nəzərdə tuta bilər və bu zaman müvafiq metodlar və texnologiyalar tətbiq edilir. Məsələn, hazırkı dövrdə rəqabət xarakterli strateji siyasətdə enerji və digər resursların üzərində nəzarət metodları üstünlük təşkil etməkdədir. Eyni zamanda xarici və daxili ticarətə, kapital bazarına və istehsal amillərinə təsir etmək üçün pul, maliyyə və fiskal rıçaqlardan geniş istifadə edilir. Əlbəttə ki, artıq deyildiyi kimi beynəlxalq iqtisadiyyatı və beynəlxalq maliyyəni tənzimləyən mövcud normaları yaxşı bilməklə uğurlu bir geoiqtisadi strategiya qurmaq mümkündür.

Müasir dövrdə geoiqtisadi **rəqabət strategiyası** əsasən dövləti beynəlxalq arenada öz rəqabət gücünü dəstəkləmək üçün ən yaxşı şərtlərlə təmin edən bütün metodlardan istifadə edir. Bu isə daxili hazırlıq səviyyəsindən və hər şeydən əvvəl dövlət idarəçiliyindən asılıdır. Bunun üçün isə dövlət və dövlət idarəetməsində dərin islahatlar tələb olunur. Hərbi münaqişələrin və böhranların idarə edilməsi üçün siyasi-strateji idarəetmə strukturları olduğu kimi geoiqtisadi böhranların və münaqişələrin

idarə olunması üçün mexanizmlər və qurumlar da təmin edilməlidir [32,s.175]. Xüsusilə milli geoiqtisadi maraqları tanımaq, siyasi və hərbi əlaqələri inkişaf etdirməklə geosiyasi vəzifələri beynəlxalq arenada qarşıya qoymaq tələb olunur. Milli iqtisadiyyat maraqların əhəmiyyətini nümayiş etdirməklə xarici siyasətdə iddialı şəkildə konsensus razılaşmaları əldə edilməlidir. Hökumət, vaxtında və ardıcıl şəkildə müdaxilə etmək üçün baş verən hadisələrdən xəbərdar olmalıdır. Yeni bir geoiqtisadi rəqabət tələblərini ödəmək üçün ticarət, maliyyə sahələrində müdafiə və kəşfiyyat xarakterli tədbirlər əhəmiyyətliyə [33,s.16]. İqtisadi baxımdan potensial rəqiblərin hərəkətlərini vaxtında aşkar etmək dövlətin iqtisadi rəqabət qabiliyyətini artırır.

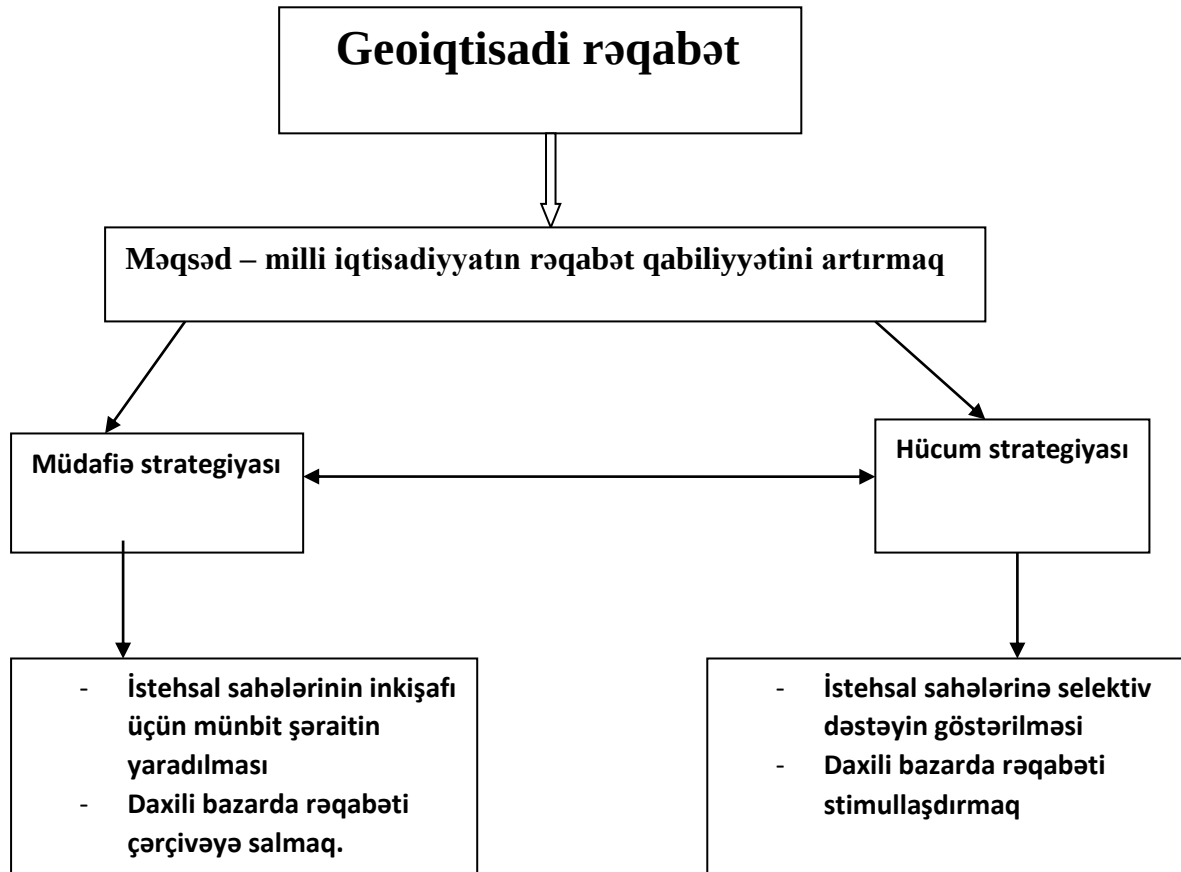
Həmişə olduğu kimi, ən təsirli metodlar dolayı metodlardır. Onlar xarici bir reaksiyaya səbəb olmur. Bu baxımdan xüsusilə idxal və qeyri-tarif maneələri (yəni kvota və gömrük rüsumlarından fərqli olaraq) ilə bağlı qaydalar tətbiq edilir. Bunlar, məsələn, xəyali sanitariya və ya təhlükəsizlik məsələlərini irəli sürməklə və yaxud, öz sənayesini qorumaq üçün milli standartları manipulyasiya etməklə həyata keçirilir. Buna misal olaraq bir zamanlar Fransaya idxal edilən Yaponiya istehsalı olma televizorların bazara təqdim edilməsində yaradılan maneələri göstərmək olar. Gömrük terminallarında yaradılan süni maneələr bir neçə ay bu televizorların bazarda görünüşünü gecikdirirdi. Beləliklə, bir tərəfdən rəqiblərə ağır maliyyə yükü qoyuldu, digər tərəfdən, milli məhsulların bazara çıxarılması üçün vaxt qazanıldı.

Geoiqtisadi rəqabət strategiyası iki əsas növü olan strategiya ilə müəyyən edilir: müdafiə və hücum strategiyaları (Sxem 1).

1-ci sxemdən göründüyü kimi geoiqtisadi rəqabət strategiyasının məqsədi ölkənin milli iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmaqdır. Bu zaman hər bir strateji xəttə uyğun olaraq müvafiq metodlar tətbiq edilir. Hücum strategiyasına uyğun olaraq tətbiq edilən metodları Karlo Jan və Paolo Savona məcazi olaraq "yüksək texnologiyalı kolberizm" termini ilə ifadə edirlər. Bu metodlar struktur tədbirləri (institusional tənzimləmələr və geoiqtisadi zəka, infrastrukturun inkişafı, vergi və innovasiya siyasəti) vasitəsilə ölkənin daxili rəqabət qabiliyyətinin artımına, həm də insan kapitalına investisiyalar vasitəsilə öz əhalisinin məşğulluğunun təmin edilməsi ilə yüksək gəlirin əldə edilməsini hədəfləyir. Bu metodların vəzifəsi həmçinin,

prioritet dəyərlərin yaranmasına və müəssisələrin beynəlmilləşməsinə kömək etməkdir.

Geoiqtisadi rəqabət strategiyası. Sxem 1. [20,s.32]

"Yüksək texnologiyaların kolberizmi" metodları ölkə daxilində rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsini təmin edir. Eyni zamanda, K. Jan və P. Savonaya görə, bu zaman bütün geoiqtisadi qurumların maraqlarını və texnologiyalarını, o cümlədən nəzarətsiz və ya idarə olunmayan, xüsusilə transmilli qüvvələrin nəzərə alınması lazımdır. Dövlətlər öz məntiqini və daxili mexanizmlərini yalnız təhlükəli vəziyyətlərin aradan qaldırılmasında deyil, həm də bu vəziyyətlərdən öz üstünlüyünü məharətlə təmin etməkdə istifadə etməklə faydalı imkanlar əldə edə bilər. Bu baxımdan "yüksək texnologiyaların kolberizmi" konkret olaraq "millətin müharibəyə hazırlaşması" hərbi konsepsiyasına bənzəyir. Bu, qüvvələrin və resursların birbaşa və dolayı yolla səfərbər edilməsini nəzərdə tutur.

F. List əsərlərində ənənəvi "təlim proteksionizmi" metodları ilə həyata keçirilən müdafiə strategiyasına xüsusi yer ayrılmışdır. Lakin, müasir müdafiəçilik inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən tətbiq olunan "effektiv müdafiəçilik" adlanır və hücum strategiyası çərçivəsində həyata keçirilir. Bu, yeni meydana gələn milli sənaye sahələrinin dəstəklənməsində göstərir ki, onların formalaşdırılması və yüksək inkişaf etmiş beynəlxalq iqtisadi qurumların şərtlərinə uyğunlaşmasına müəyyən bir zaman tələb olunur. Xarici müəssisələrlə geoiqtisadi rəqabətdən qorunmanı təmin edən effektiv müdafiəçilik siyasətini tətbiq etmək üçün üç əsas şərtin yerinə yetirilməsi vacibdir:

1) daxili bazarda rəqabətin mövcudluğu. Daxili bazarın tam olaraq məhsula olan tələbatının ödənilməsi xarici bazarlara ixracın stimullaşdırılmasına şərait yaradır;

2) ölkədə milli sənayenin inkişafı və müasirləşmənin həyata keçirilməsi potensialının mövcudluğu;

3) Vaxtın məhdudluğunun nəzərə alınması.

Prinsipcə Adam Smitin liberalizm ideyalarına dair Fridrix Listin təklif etdiyi tənqidi qiymətləndirmə əhəmiyyətlidir. Bu qiymətləndirməyə görə, liberalizm yalnız sənaye üstünlüyünə malik dövlətlərə xas iqtisadi siyasətdə üstünlük təşkil edə bilər, zəif dövlətlər isə hər zaman proteksionizmə (müdafiə) ehtiyac duyur. İnkişaf etmiş dövlətlər üçün ticarət yolunda siyasi maneələrin olmaması daha sərfəlidir: bununla o, öz ticarət və iqtisadi üstünlüyündən tam istifadə edə biləcəkdir. Luici Eynaudi belə fikirləşir ki, proteksionist ölçülər sahibkarları riskdən müdafiə etməklə azad bazarın dinamik təhlükələrindən qoruya bilər.

Geoiqtisadi rəqabət strategiyasının metodlarının digər qrupu isə iqtisadi müharibə metodlarıdır. Bura, məsələn, qeyri-tarif maneələrini tətbiq etməklə formal olaraq öz ixracına hüquqi dəstək; nəzarət texnologiyası tətbiq etməklə öz təsərrüfatlarının mənfəətinə görə genişləndirilməsi və qorunması kimi metodlar aid edilir. İqtisadi müharibələr ifadəsi geniş mənada hədəfə çatmaq üçün iqtisadiyyatdan bir silah kimi istifadə etməni nəzərdə tutursa (məsələn rəqibin istehsal bazasına ciddi zərər vermək, ərzaq çatışmazlığına səbəb olan siyasət həyata keçirmək), sözün dar

mənasında iqtisadi savaşlar qeyri-sıfır mənfəət, yəni maliyyə əldə etmək prinsipinə əsaslanır. Müasir dövrdə məhz, konkret iqtisadi məqsədləri olan iqtisadi müharibələrə geoiktisadi müharibələr deyilir. Bunlar mürəkkəb və daha təhlükəli üsullar hesab edilir: hərbi müdaxilə tətbiq etmədən rəqibin milli iqtisadiyyatının strukturuna ağır zərbə endirməklə, nəticədə sosial deformasiyaya gətirib çıxartmaq. Bununla belə dövlətlər xarici iqtisadi siyasətlərində geoiktisadi müharibələrin əsas istiqaməti kimi düşmənin iqtisadiyyatının zəifləməsini deyil, öz iqtisadiyyatının gücləndirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin maksimum artmasını təmin etməyi prioritet götürür. Bu aspektdən geoiktisadi təcavüzkarın əsas məqsədi beynəlxalq miqyasda birtərəfli qaydada əlverişli qaydaların inkişafı və möhkəmləndirilməsi ilə onların yaxın rəqiblərinə tətbiq olunmasını reallaşdırmaqdır. Ancaq belə müharibələr zamanı beynəlxalq iqtisadi mühitin əsas xüsusiyyətlərini, onun birliyini və bir-birinə olan bağlılığı qorumaq lazımdır, yəni dünya iqtisadiyyatının təməllərini məhv etmək prioritet olmamalıdır. İqtisadi müharibələrdə böyük əhəmiyyət kəsb edən qarşıdurma zamanı birbaşa və gizli üsullarının optimal nisbəti gözlənilməlidir. Onlar bir-birinin davamı olmaqla və tətbiqində dövlətin nəzarətinin təmin edilməsi olduqca vacibdir. Geoiktisadi müharibə üsulları arasında xarici investisiyalarda milli kapitalin həcmnin artırılması, rəqiblərin idxal məhsullarına adekvat milli məhsulların bazara buraxılması, milli valyutaların məzənnəsinin nüfuzlu valyutalara bağlanması, xarici borcun miqdarına nəzarət edilməsi və s. vurğulamaq olar. Qeyri-ekvivalent xarici iqtisadi mübadilə ölkələrin xammal ixracı üzrə ixtisaslaşmasına, bu işə dolayısı ilə xarici borcun miqdarının artması ilə şərtlənir. Eyni zamanda, bu tipli ölkələr ticarət və maliyyə siyasətini həyata keçirməkdə məhdud səlahiyyətlərə malik olurlar və buna görə də öz inkişaflarını idarə edə bilmirlər. Geoiktisadi müharibələr iki tarixi elementdən - ticarət müharibələrindən və soyuq müharibələrdən meydana gəlmişdir. Ancaq həm ticarət, həm də soyuq müharibələrin bəzi fərqləri vardır. Napoleonun Britaniyaya qarşı tətbiq etdiyi "kontinental blokada" ticarət müharibəsi, yaxud embarqoya tarixi misaldır. ABŞ-ın 1962-ci ildə Kubaya qarşı, 1999-cu ildə Əfqanıstanda Taliban rejiminə qarşı, 2003-cü ildə Birmaya qarşı embarqo siyasəti xarici siyasət vasitəsi kimi fəal şəkildə istifadə olunmuşdur. Siyasi səbəblərə görə

belə ticarət müharibələri ümumiyyətlə deklarativdir və yalnız birbaşa təzyiq üsulu deyil, həm də ölkənin beynəlxalq nüfuzunun təsdiqlənməsi, dünya siyasi prosesində fəal rollarının sübuta yetirilməsi kimi çıxış edir. Buna görə sanksiyalarla əlaqədar qərarları prezidentlər və yaxud, parlamentlər tərəfindən qəbul edilir. Onların bir qayda olaraq iqtisadi təsiri kiçik olsa da, dövlətin xarici siyasət ideologiyası üçün mühüm amil hesab edilir. Digər hallarda, ticarət müharibələri iqtisadi, müdafiə xarakterli və ya təcavüzkar siyasəti güdür. Müasir iqtisadiyyatda ticarət müharibələri daha çox iqtisadi səbəblərə görə xarici malların ixracını məhdudlaşdıran antidempinq və oxşar tədbirlərlə əlaqələndirilir. Geoiqtisadi müharibələr yeni dövr üçün xarakterik müharibələr hesab edilir.

Geoiqtisadiyyatın məqsədi yalnız strateji deyil, həm də taktiki mexanizmlər və dövlət siyasətinin alətləri olmalıdır. Geoiqtisadi texnologiyalar dövlətin iqtisadi qüdrəti və ya regional qruplaşma baxımından geosiyasi məqsədlərə nail olmasını təmin edən yeni geosiyasi texnologiyalardır. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması istiqamətində kommunikasiya texnologiyalarının yaradılması, azad iqtisadi zonaların yaradılması üçün güzəştli texnologiyalar, enerji geosiyasəti texnologiyaları və s. texnologiyalar geniş tətbiq edilməkdədir. Hər hansı bir texnologiyanın seçilməsi dövlətin xarici iqtisadi maraqları baxımından həyata keçirilir. Geoiqtisadiyyatın əsas texnoloji üsulları arasında hamılıqla qəbul edilmiş təcrübədən daha yüksək səviyyədə qərar qəbul etmə bacarıqlarının formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə yeni bir iqtisadi məkan quran və onun üçün bir fəaliyyət sistemi qura bilən tərəf bu zaman nailiyyət əldə edir. Bu baxımdan, resursların olmaması geoiqtisadiyyatın inkişafı üçün bir şərait kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, geoiqtisadiyyat planlarının əksəriyyəti, bugünkü dünyada mövcud olmayan, lakin sabah qaçılmaz olaraq yaranacaq siyasi, iqtisadi və ya mədəni reallıqlar üçün uyğunlaşma təsiri üzərində qurulur. Ötən əsrin 70-ci illərində ABŞ-da maliyyə-hüquq sahəsi uyğunlaşma, hüquqi tənzimləmə sahəsi isə yeni bir qloballaşan iqtisadiyyatın idarə olunması forması olaraq qiymətləndirilməyə başladı. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sənaye asılılığının güclənməsinə və Birləşmiş Ştatlarda postindustrial və beynəlxalq qaydaları formalaşdıran iqtisadiyyatın qurulmasını təmin

etdi. Geoiqtisadi üstünlük əldə etmək baxımından dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi proseslərdə fəal iştirak etməsi xüsusilə vacibdir. Bu dövlətin mümkün iqtisadi təhlükələrdən qorunması xarakteri daşıyır. Beynəlxalq Ticarət Təşkilatında, beynəlxalq maliyyə qurumlarında - Dünya Bankında, Beynəlxalq Valyuta Fondunda, Avropa İnvestisiya Bankında, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankında, Avropa Komissiyasında iştirak etmək üçün dövlətlər xüsusi fəallıq nümayiş etdirirlər. Bu, milli maraqları müdafiə etmək üçün dövlətlərin hər zaman onun maraqlarına zidd proseslərdən xəbərdar olması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

1.3. Geoiqtisadiyyat geosiyasətin bir aləti kimi

"Geoiqtisadiyyat" termini təkcə "geosiyasət" termini ilə deyil, "merkantilizm" və "iqtisadi müharibə" ifadələrinə alternativ olaraq Edvard Lutvak tərəfindən təqdim olunmuşdur [31, s.104]. Geosiyasət qonşu ölkələri mümkün düşmənlər kimi nəzərdən keçirirsə, geoiqtisadiyyat onları mümkün tərəfdaş kimi qiymətləndirir. Əgər geosiyasət milli təhlükəsizlik məsələləri üzərində işləyirsə, geoiqtisadiyyat iqtisadi inkişaf problemlərini həll edir.

Karl Haushoferin klassik tərifinə görə, geosiyasət dövlətin coğrafi səbəbidir. O, coğrafi səbəb ifadəsi altında təbii-coğrafi faktorlar ilə yanaşı digər amilləri də nəzərdə tutmuşdu. Lakin nasist Almaniyasında və Sovet İttifaqında "yaşayış məkanının" genişləndirilməsində güc faktoruna üstünlük verildi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra klassik "həyat məkanlarını" "həyatı maraqların zonaları" ilə əvəz edən Birləşmiş Ştatlar tərəfindən qəbul edilmiş geostrategiya iqtisadi güc yaratmaqla dünya gücünə nail olmağı hədəfləmişdir. Artıq geosiyasət geoiqtisadiyyatla müəyyənləşdirilməyə başlamışdır. Əgər Sovet İttifaqında geosiyasət geoiqtisadiyyat üzrəində üstünlüyünü davam etdirirdisə, Amerika Birləşmiş Ştatlarında geoiqtisadiyyat daha əhəmiyyətli mövqeyə malik idi. Berlin divarının qaldırıldıqdan sonra sosialist iqtisadiyyat dünyası fəlakətli şəkildə dağılmağa başladı. Köhnə Sovet İttifaqının yerinə dünyanın ən böyük iqtisadi səhrası formalaşdı və Amerika Birləşmiş Ştatları iqtisadiyyatı qlobal gücə çevrildi.

Lütvakin fikrincə, bipolar dünyanın başlanması ilə hərbi güc ikinci dərəcəli olmağa başladı. Şimal-Cənub arasındakı əlaqələrdə, Şimali-Şimal əlaqələrində, sənayeləşmiş dövlətlər, dünyanın iqtisadi dirəkləri arasında əlaqələrdə Şimalın böyük texnoloji üstünlüyü nəzərə alındı. Lütvakin sözlərinə görə sənayeləşmiş ölkələr arasında iqtisadi rəqabət keçmişdən fərqlənir, çünki dövlətlər artıq iqtisadi ziddiyyətlərin həlli üçün həddindən artıq vasitə kimi hərbi qüvvəyə müraciət edə bilməzlər. Silahlar çox dağıdıcıdır. Bütün zəngin ölkələrin sosial siyasəti geniş əhali kütlələrinin müharibədə iştirak etməsinə imkan vermir. İnsan kapitalı olduqca vacib faktora çevrilmişdir.

Nəticədə, dövlətlər arasındakı rəqabət münaqişə xarakteri daşmasına baxmayaraq demək olar ki, yalnız iqtisadi üsullarla həyata keçirilməyə başlamışdır. Hərbi gücün marjinallaşmasını nəzərə alaraq, dövlətlərin ierarxiyası, onların sıralaması və beynəlxalq aləmdə tutduğu yer bu gün yalnız iqtisadi qüvvə ilə təyin olunur. Geoiqtisadiyyat geosiyasətin yerini almışdır.

Lütvakin anladığı kimi geoiqtisadiyyatın əhəmiyyətini və mexanizmlərini başa düşmək üçün, soyuq müharibədən sonra dünyada baş verən siyasi proseslərdə ABŞ-ın rolu və maraqlarını təhlil etmək kifayət edir.

Lütvakin fikrincə, geoiqtisadiyyat və geosiyasətin qarşı-qarşıya qoyulması millətin sosial-iqtisadi əsaslarını inkişaf etdirməyi nəzərdə tutan Amerika kolberizmindən üz döndərilməsi kimi çıxış edir. Amerika Birləşmiş Ştatları üçün bu, Yaponiyanı üstələməyi və Avropa rəqabətinə daha güclü müdafiəçilik siyasəti yeritməyi təmin edir. "Geosiyasətə" bir növ hücum edən Lütvak ABŞ-ın Avropa ilə daimi hərbi-siyasi tərəfdaşlığını kəskin şəkildə müdafiə edən və müdafiə siyasətinə üstünlük verən nəzəri fikirlərə kəskin etirazını bildirirdi.

Ancaq geniş bir mənada geoiqtisadiyyat geosiyasətin əksinə çıxış etmir. Geosiyasi məqsədlərə nail olmaq üçün iqtisadi metodların hazırlanması və istifadəsi nəzəriyyəsinin analizini tətbiq etmək lazımdır, necə ki, geostrategiya hərbi metodların hazırlanması və istifadəsi nəzəriyyəsinin analizini nəzərdə tutduğu kimi. Geosiyasi məqsədlər dünya bazarında öz iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin struktur və ya konyunktural artımını ehtiva edir. Bir sözlə Lütvakin sübut etməyə çalışdığı kimi, geoiqtisadiyyat geosiyasətin əvəzi deyil, bir metod kimi çıxış etməkdədir.

Geostrategiya və geoiqtisadiyyat arasındakı əsas fərqlər ondan ibarətdir ki, ilk növbədə, strategiya birbaşa siyasətdən ilhamlanır və siyasi cəhətdən öz məqsədlərindən fərqli olan vasitələrdən istifadə edir. Digər tərəfdən, geoiqtisadiyyatın iqtisadi məqsədi dövlətin əsas siyasi arzularına nail olmaq – ümumi rifahın yaradılması yalnız iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi məqsədlər kimi çıxış edir. Beləliklə, geoiqtisadiyyat "iqtisadi zəfər"ə hesablanmaqla həm də dövlətin siyasətinin uğuru kimi çıxış edir. Geoiqtisadiyyat öz rolunu, hökmranlığını və dünyada təsirini artırmaq üçün siyasi vəzifələri özü təyin edə bilər. Beləliklə iqtisadiyyat təkcə bir məqsəd deyil, həm də siyasət vasitəsi kimi mühüm rola malikdir.

Geosiyasətdə olduğu kimi geoiqtisadiyyatda mütləq nəzərə alınmalı qaydalar vardır. Məsələn hərbi sahədə nüvə silahından istifadə mümkündür, lakin tətbiqi arzu edilməz sonluqla nəticələnmə bilər. Geoiqtisadiyyatda iqtisadi məhdudiyyətləri nəzərdə tutan kollektiv razılaşmalar, taarif siyasətləri də buna oxşar məsələlərdir. Geoiqtisadiyyat ölkənin iqtisadi qüdrətini təmin etmək üçün açıq qarşıdurma yaratmamalı, xüsusi metodlarla öz məqsədini reallaşdırmağı hədəfə almalıdır.

Digər bir fərq ondan ibarətdir ki, geostrategiyada adətən bir düşmən varsa, geo-iqtisadiyyatda milli maraqlara uyğun olmayan iqtisadi fayda əldə etmək istəyən bütün dövlətlər və ya geoiqtisadi qurumlar düşmən olaraq nəzərdən keçirilir.

Dördüncüsü, geostrateji vəziyyətdə dövlət öz qabiliyyətlərinə tam nəzarət edir və onların güclü və zəif tərəflərini bilir, geoiqtisadiyyatda belə nəzarət yalnız qismən həyata keçirilir. İqtisadi sistem qərar qəbulu mərkəzlərinin çoxluğu ilə xarakterizə olunur, dövlət nəzarətindən kənara çıxan transmilli qüvvələrin təsirinə məruz qalır. Bununla yanaşı, dövlətlər öz məqsədlərinə əlverişli olan hərəkətləri, məsələn, vergitutma, xidmətlər, infrastruktur, əmək qüvvəsi və s. tətbiq etməklə nəzarət funksiyasını icra edə bilər.

Nəzəri olaraq, qüsursuz rəşional bir dünyada, maksimum artım təmin etmək üçün qlobal iqtisadi idarəetmə qurmaq daha uyğun hesab edilə bilər. Lakin bunlar dünya hökuməti qurmaq kimi bir xəyal olaraq qalmaqdadır. Siyasətdə olduğu kimi iqtisadiyyatda da fərdi maraqlar ümumi maraqları üstələməkdədir. Təəssüf ki, uzun

müddətli planlara nisbətən qısamüddətli planlar üstünlük təşkil edir. Beynəlxalq rəqabət və daim iqtisadi "düşmən" axtarmaq hakim sinflərin və bürokratiyanın daxili gücünü daha da artırır. Əgər hər hansı bir dövlət təcavüzkar iqtisadi tədbirlər görürsə, qalanları da təbii ki bu addıma qarşılıq verir. Onlar ən azı, potensial təcavüzkarları daha mülayim bir kursa keçməyə məcbur etmək üçün bunu etmək məcburiyyətində qalırlar.

İtaliyada geoiqtisadiyyat konsepsiyası 1991-ci ildə "Geoiqtisadiyyat: alət, strategiya və taktika" adlı məqaləni çap edən General Karlo Jan tərəfindən daha geniş olaraq tədqiq edilmişdir. K. Jan xatırladır ki, "geoiqtisadiyyat təkcə məntiqə deyil, həm də geosiyasət və geostrategiyanın sintezinə, daha geniş mənada isə münaqişə vəziyyətlərinin praktikliyinə əsaslanır". Ümumiyyətlə, geoiqtisadiyyat anlayışı altında İtalyan alimlərinin əsərlərindən əsas rəqiblər kimi korporasiyalar, banklar deyil, dövlətlər nəzərdən keçirilərək bu elm beynəlxalq rəqabətin aspektlərini öyrənən intizam olaraq qəbul edilir. İtalyan müəliflər geoiqtisadiyyatın siyasət elminə inteqrasiyasını xarakterizə edərək geoiqtisadiyyat tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi məqsədlərin dövlətin son siyasi arzularına daha çox yaxınlaşmasına – vətəndaşların rifah halının yüksəldilməsinə gətirib çıxardığını vurğulayırlar.

Geoiqtisadi rəqabət siyasi və strateji rəqabət kimi qəbul edilir. Paul Kruqmana görə dövlətlər hələ də sənayelərinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaqda təsirli rol oynayırlar [34, s.104].

Dövlətlər təhsil, tədqiqat və infrastruktur sahələrində inkişafı təmin edən siyasətlər həyata keçirməklə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəlmiş tədbirlər həyata keçirməklə geosiyasi aspektdən dövlətlərin bir çox hallarda 20-ci əsrin əvvəlində olduğu kimi, "xalqın ümumi müharibə üçün hazırlanması"nı təmin edirlər. Bundan əlavə, dövlətlər beynəlxalq səhnədə geoiqtisadi qüvvələrindən istifadə edərək hücum və müdafiə, cəzalandırma və məcburiyyət tədbirlərini həyata keçirərək iqtisadiyyatlarını dəstəkləyirlər.

Bu zaman məqsəd rəqibləri üzərində normal rəqabət həddlərindən kənara çıxan qeyri-qanuni üstünlükləri əldə etməkdir. Geoiqtisadiyyat həm iqtisadi

müharibədən, həm də merkantilizmdən və müdafiəçilik siyasətindən fərqlənir. İqtisadiyyat və müharibə arasındakı üçqat əlaqə mövcuddur: iqtisadiyyat hərbi gücün bir şərtidir; iqtisadiyyat müharibənin səbəbidir; iqtisadiyyat həm "geosiyasi" müharibə mənasında, həm də faktiki iqtisadi müharibə mənasında çıxış etməkdədir [35, s.144].

Bir müharibə kimi, geosiyasi məqsədləri həyata keçirən iqtisadi müharibə də real "müharibə" və sadə iqtisadi rəqabətdən fərqlənir. Bu çərçivədə normal iqtisadi təsir vasitələri qarşılıqlı fayda və ya ən azından başqalarının maraqlarının pozulmaması üçün istehsal və ticarət məqsədlərinə deyil, hərbi qüvvələrin köməyi ilə əldə olunan məqsədlərə çatmaq üçün "silah" kimi istifadə olunaraq rəqibin zəiflədilməsinə xidmət edir.

İqtisadi müharibələrdə iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün vəziyyət bir az fərqlidir. Vasitələr və məqsədlər arasında müəyyən bir qanunauyğunluq vardır və hər ikisi də xərclər və mənfəət kimi iqtisadi keyfiyyətə malikdir. Qiymətləndirmə bu zaman dəyər / səmərəlilik əsasında deyil, xərclər / mənfəət əsasında həyata keçirilir. Bu halda ortaya çıxan xərclər və bundan əldə edilən gəlirlər arasında aydınlıq olmalıdır. Təbii ki, birincilər kəmiyyət etibarlı ilə ikincidən daha aşağı olmalıdır. Bu zaman rəqibin üzləşdiyi zərər səviyyəsi dövlətin ziyanını heç də kompensasiya etmir, çünki əsas məqsəd gəlir götürmək olmalıdır. Beləliklə bu çərçivədə düşməyə ziyan məqsəd deyil, proses kimi nəzərdən keçirilir.

Müasir geoiqtisadi proseslərdə ənənəvi geosiyasətdən fərqli olaraq dövlətlər yalnız sərhədlər daxilində ərazidən ibarət bir varlıq kimi çıxış etmir. Belə ki, bazar və istehsal münasibətləri artıq dövlətin sərhəddi ilə məhdudlaşmır. Onların təşkilati strukturunda isə ierarxiya prinsipi deyil, şəxəlilik prinsipi dayanır. Nəticədə, dövlət yalnız istehsal və ticarətə deyil, eləcə də keçmişdə onun iqtisadi siyasətinin əsas vasitələrindən olan pul, maliyyə və maliyyə mənbələrinə daha az nəzarət etmək imkanına malik olmağa başladı [36, s.45-48].

Siyasi və strateji hədəflərə nail olmağı qarşısına məqsəd qoyan iqtisadi müharibələr klassik müharibələrdən fərqli olaraq xüsusi texnika və taktiki hazırlıq tələb edir, məsələn, elmi və texnoloji biliklər bu zaman daha əhəmiyyətli alətlər kimi

çıxış edir. Lütvakdan sonra "geoiqtisadi münaqişə" adlanan və daha çox iqtisadi məqsədlərə yönəlmiş iqtisadi müharibələr isə öz vəzifələrinin xüsusiyyətləri ilə digər dövlətlərə münasibətdə iqtisadi rəqabət kimi çıxış edir.

Geoiqtisadiyyat geosiyasətə xas olan və dünya ticarətinə zərər verən merkantilizm (dövlətin iqtisadiyyatamüdaxiləsi doktrinası) ilə xarakterizə olunur və geosiyasətdə bu doktrina həmişə hərbi və siyasi məqsədləri həyata keçirir. Geoiqtisadiyyat qarşısına ilk növbədə sosial-iqtisadi məqsədlər qoyur və prinsipcə, dünya bazarının birliyi və bir-birinə olan qarşılıqlı iqtisadi təsirin pozulmasına gətirib çıxara bilməz. Əksinə, ümumi dəyərlərin qorunması və bu dəyərlərin mümkün qədər artırılması məqsədi ilə geoiqtisadi silahların daha səmərəli istifadəsini nəzərdə tutur.

Geoiqtisadi rəqabət inkişaf etməkdə olan infrastruktur, yüksək səviyyədə təhsil və peşəkar hazırlıq, ixracın artırılması və sənayenin inkisafi məqsədilə tədqiqatların dəstəklənməsi kimi məqsədlərə nail olmaqda özünü göstərir. Bununla yanaşı digər dövlətlərə münasibətdə tarif və gömrük siyasətinin seçilməsi müasir iqtisadi proseslərin ruhuna zidd deyildir və dövlətin dünya iqtisadiyyatında öz rolunu artırmağa hesablanmış bir addımdır [37,s.19-20].

II FƏSİL. Dünyanın siyasi vəziyyəti və iqtisadi böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri vəziyyəti

2.1. Dünya iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti

Müasir dünya iqtisadiyyatı kapitalizmin azad bazar və sahibkarlığın formalaşması şəraitində daha mürəkkəb iqtisadi əlaqələr sistemində çevrilməsi çərçivəsində sənaye, texnoloji, informasiya-kompüter və şəbəkə inqilabından sonra meydana çıxmışdır. Dünya iqtisadiyyatının hazırkı mərhələsi uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir. Sosioloq I. M. Vallerstein hesab edir ki, dünya iqtisadiyyatının formalaşması müstəmləkəçilik sistemlərin yaranması ilə əlaqədardır ki, bu da beynəlxalq ticarətin sürətlə inkişafına və manufaktura istehsalının meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır [14].

Dünya iqtisadiyyatının müasir vəziyyəti XX əsrdə meydana gəlməyə başladı. Bu 1930-cu illərin sistemli böhranları, İkinci Dünya Müharibəsi, müstəmləkə sisteminin dağılması ilə dünya iqtisadiyyatının balanslı şəkli alması ilə müşayiət edilmişdir. Ölkələr arasındakı ticarət müharibələri və valyuta məhdudiyyətləri şəraitində ticarət, maliyyə və iqtisadiyyat sahəsində bütün ölkələr üçün koordinasiya və idarəetmə mexanizmlərini təmin etmək məqsədilə ümumi, universal formalar axtarmağa obyektiv ehtiyac var idi. Dünya ticarəti, iqtisadi və maliyyə proseslərini tənzimləmək və koordinasiya etmək, dünya iqtisadiyyatını proqnozlaşdırmaq, qlobal riskləri və balanssızlığa qarşı mübarizəni dəstəkləyən beynəlxalq təşkilatlar sistemi (BVF, Dünya Bankı, AYİB, ÜTT və s.) ortaya çıxdı. Müasir dünyada demək olar ki, bütün ölkələrin iqtisadiyyatı mal və xidmətlərin, kapitalın, əmək və informasiya resurslarının və elmi texnologiyaların vahid bir sistemində daxil edilir. Ölkələrin heç biri tam iqtisadi baxımdan müstəqil deyildir və qlobal iqtisadi əlaqələr olmadan inkişaf edə bilməz. Müasir dünya bazarları mal və xidmətlərin mübadiləsi, eləcə də pul və əməyin beynəlxalq hərəkəti sahəsidir. O, milli iqtisadiyyatlarla müqayisədə daha effektiv və dinamik inkişaf yolu ilə fərqlənir. Dünya bazarının inkişafı üçün aparıcı qüvvələrdən biri mal və xidmətlərin ticarətidir. Hal-hazırda beynəlxalq ticarət ölkələrin, regionların, bütün dünya ictimaiyyətinin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Belə ki, son 50 ildə dünya ixracatı 16 dəfə artıb [39]. Dünya miqyasında mal

və xidmətlər ixracının həcmi son bir neçə onilliklərdə dünya ÜDM-in artım tempini aşan dərəcədə artmışdır.

Dünya bazarında beynəlmiləlləşmə və strukturlaşma prosesləri daha da sürətlənir. Ticarət maneələri ortadan qalxır və fəaliyyətlər nəticəsində əldə edilmiş dəyərlərin mübadiləsi sərbəst və intensiv olur. Ötən onilliklərdə beynəlxalq mübadilə üçün nəzərdə tutulmuş maddi istehsalın həcmi daim artır. Bir çox ölkələr üçün (inkişaf edən, inkişaf etməkdə olan, keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr) xarici bazar iqtisadi artımın əsas dominantı olmuşdur. Eyni zamanda, dünya bazarında iştirakçıların tərkibi dəyişir, onların arasında həlledici rol transmilli şirkətlər və onların çoxsaylı xarici filiallarına məxsusdur. Bazar strukturu da dəyişir. Belə ki, son illərdə dünya bazasının mühüm resursu informasiya resursu və onun bütün komponentlərinin kompüterləşdirilməsi olmuşdur. Bu gün dünya bazarı təkcə əməliyyatların böyük həcmi ilə deyil, bir sıra digər yeni xüsusiyyətləri ilə də seçilir. Məsələn, kapitalın ixrac həcmi sürətlə artır ki, bu da malların və xidmətlərin dünya ticarəti səviyyəsindən yüzlərlə dəfə çoxdur. Dünya ticarətinin əhəmiyyətli bir hissəsi transmilli şirkətlərin dövrüyyəsi ilə təmsil olunur. Buna görə də, transmilli şirkətlər və digər bazar iştirakçıları arasında rəqabət daha da ağırlaşır. Eyni zamanda, ilk növbədə milli dövlətlər daxili və xarici iqtisadi siyasət və fəaliyyət məsələlərində öz suverenliyini itirirlər. Ticarət əlaqələrinin qaydaları və şərtləri beynəlxalq iqtisadi təşkilatların və transmilli şirkətlərin əhəmiyyətli təsiri altında formalaşır. Onlar ayrı-ayrı dövlətlərin qəbul etmək məcburiyyətində olduğu bir çox norma və sosial-iqtisadi siyasət standartlarını müəyyən edirlər. Eyni zamanda dünyanın ən qabaqcıl sənaye və ticarət gücləri əsas dövlətlərarası iqtisadi təşkilatlarda həlledici bir səsə malikdirlər, çünki onlar ən güclü və nüfuzlu transmilli şirkətlərə malikdir və mal və kapitalların əsas ixracatçısı kimi ən son texnologiyalar, istehsal və texnoloji təcrübə, müxtəlif xidmətlər, elm və mədəniyyət nailiyyətlərinə malikdirlər. İqtisadi qloballaşmanın üstünlükləri ilk növbədə bu ölkələr üçün səmərəlidir. Bu proseslərin təsiri altında, dünya ticarətinin əmtəə və coğrafi quruluşunda, pul və kredit əlaqələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. Dünya bazasının yeni xarakterik elementi ticarəti

və iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirmək üçün yaradılmış dövlətlərin integrasiya qruplaşmalarını, həmçinin üzv ölkələrin ticarət üstünlüklərini qorumaqdır.

Bu gün dünya bazarının dominant tənzimləyiciləri və onun əsas proseslərinə təsir göstərən subyektlər aşağıdakılardır: 1. "G20" ("G8" əvəz edir); 2. Reyting agentlikləri; 3. Regional iqtisadi təşkilatlar (60-dan çox); 4. Beynəlxalq təşkilatlar (BVF, Dünya Bankı, ATƏT, NATO və s.); 5. transmilli şirkətlər, enerji (neft və qaz), sığorta və maliyyə holdinqləri və korporasiyalar, böyük və transmilli banklar (100-dən çox); 6. İnstitusional investorlar (investisiya fondları, sığorta şirkətləri, milli fondlar və s.); 7. Qeyri-hökumət təşkilatları; 8. Meqapolislər; 9. Beynəlxalq maliyyə mərkəzləri, maliyyə və valyuta birjalrı; 10. Görkəmli şəxsiyyətlər (Nobel mükafatı laureatları, universitet professorları, tanınmış maliyyəçilər, sahibkarlar və s.); 11. Dünya İqtisadi Forumları.

Müasir dünya iqtisadiyyatının inkisafında əsas xarakterik xüsusiyyətlər və tendensiylər aşağıdakılardır [18.s. 43]:

1. İqtisadi fəaliyyətin integrasiyası;
2. Malların və xidmətlərin istehsalının beynəlxalq formaları;
3. İstehsal amillərinin sərbəst hərəkəti (kapital, əmək, texnologiya);
4. Azad bazarın, malların sərbəst hərəkətinin və istehsal faktorlarının dəstəklənməsinə yönəlmiş dövlət siyasəti;
5. Açıq iqtisadiyyat a malik ölkələri formalaşdırmaq;
6. Beynəlxalq hüququn, o cümlədən, xüsusi hüququn formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi.

Eyni zamanda, dünya iqtisadiyyatı dünya bazarları (mal və xidmətlər, istehsal faktorları, kapital, informasiya), dünya pul və maliyyə sistemləri tərəfindən formalaşmış inkişaf etmiş bir bazar infrastrukturunun mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Böyüməkdə olan şəhərlər, əhalinin hərəkətliliyinin və istehsalın ixtisaslaşmasının güclənməsi dünya iqtisadiyyatının inkisafi üçün ayrılmaz bir haldır. Bu dəyişikliklər kontekstində xüsusilə Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Şimal-şərq Asiya regionları fərqlənir. İstehsal böyük şəhərlərdə, ən inkişaf etmiş regionlarda və zəngin ölkələrdə cəmlənmişdir. Dünya istehsal həcmnin yarısı planetin ərazisinin

1,5% -də həyata keçirilməkdədir. Bir milyardan çox insanın yaşadığı Şimali Amerikada, Avropa Birliyi və Yaponiyada dünya sərvətlərinin 75%-i toplanmışdır [18.s. 25].

Sürətli iqtisadi artım, istehsalın konsentrasiyasının artması və beynəlxalq korporasiyaların inkişafı, XX əsrin ikinci yarısında elmi və texnoloji inqilabın əldə olunması dünya iqtisadiyyatının böhransız inkişafını təmin etmədi. 60-cı illərin sonlarından etibarən yığılmış ziddiyyətlər bir-birinin ardınca valyuta, xammal, ekoloji və enerji böhranlarına gətirib çıxardı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün ölkələrdə bu böhran hadisələri "struktur böhranları" kimi təsvir edilmişdir. Eyni zamanda enerji böhranları dünya iqtisadiyyatının inkişafını sanki "islah etdi". Struktur və dövriyyə xarakterli böhranlar dünya iqtisadiyyatının qeyri-bərabər inkişafı ilə xarakterizə olunur ki, bu da ölkələrin iqtisadi fərqlərinin bir nəticəsi və törəməsi olaraq, bazarların inkişaf səviyyələri (mallar, əmək, kapital və informasiya), ölkələr daxilində əmək bölgüsü (dünya bazarına daxil olmaq), əhəlinin sosial müdafiəsinin formaları olaraq meydana çıxır. XX əsrin ikinci yarısından etibarən dünya iqtisadiyyatının inkişafı əsasən sənayeləşmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Eyni zamanda, iki sosial sistemin qarşıdurması və elmi və texnoloji inqilabın inkişafı, müxtəlif böhranlar kimi amillər də onun inkişaf tendensiyasına təsir göstərmişdir. Eyni zamanda, iqtisadi həyatın qloballaşması dünya iqtisadiyyatının inkişafında əsas tendensiya kimi qalmaqdadır.

2007-ci ildə dünyanın ən böyük qlobal maliyyə və iqtisadi böhranları meydana gəldi. ABŞ-ın aparıcı banklarının iflasından başlayan böhran şok və çaxnaşma vəziyyətinə gətirib çıxardı. G20 maliyyə və bank bazarlarının effektiv tənzimlənməsi üçün tədbirlər təklif edə bilmədi. ABŞ, Avropa, Rusiya və digər inkişaf etmiş ölkələrdəki iqtisadi vəziyyətin sabitləşdirilməsi üçün ehtiyat fondlarından çoxlu miqdarda maliyyə vəsaitləri ayrıldı. Ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən qorunma tədbirləri tətbiq olundu. Valyuta və fond birjalarında qeyri-müəyyənlik hökm sürürdü. ABŞ dollarının əsl dəyərini müəyyən etmək çətinləşdi və hər kəs ondan ehtiyat valyutası kimi imtina etməyə başladı. Valyuta dəyərlərinin dəyişmələri valyuta bazarında vəziyyəti müəyyən etməyə çətinlik yaratdı, spekulativ əməliyyatlar inkişaf etdi.

Bunun ardından əmtəə bazarları da spekulyasiya meydanına çevrildi. Spekulyativ kapital sərmayə və xammal bazarlarında öz ölçüsü və iş prinsipi ilə iqtisadçıları qeyri-müəyyən vəziyyətə saldı. Heç kim aparıcı və inkişaf etməyən iqtisadiyyatlar üçün maliyyə və iqtisadi nəticələri təxmin edə bilmədi. Faktiki olaraq hər bir ölkədə maliyyə partlayışı gözlənilirdi. Ən təəccüblü proqnozlar yeni bir "Böyük Depressiya"nın başlanğıcını qlobal miqyasda bəyan etdi. 2007-2008-ci illər böhranı müəyyən bir mənada qloballaşmanın əks tərəfini göstərdi. Onun səbəbləri həm qlobal maliyyə axınlarının nəzarətsizliyində, həm də maliyyə qloballaşmasının qeyri-bərabərliyində və ölkələr arasındakı qlobal əmək bölgüsündə gizlənilir. Eyni zamanda, gündəlikdə yeni maliyyə texnologiyalarının, qanunvericilikdə dəyişikliklərin və kapital üçün rəqabətin tətbiq edilməsi məsələləri dayanır.

2010-cu ilin əvvəlində BVF və bir çox inkişaf etmiş ölkələr tənəzzülün sona çatdığını, maliyyə və iqtisadi sabitləşməni elan etdilər. Əsas dünya bazarlarında (fond və maliyyə bazarlarında) və birjalarda nisbi sabitləşmə müşahidə olundu. Eyni zamanda böhranın nəticələri müxtəlif valyutalar, xüsusilə də Avro zonanın iqtisadiyyatı üçün qarışıq vəziyyət yaratdı. 2010-cu ilin ortalarında vəziyyət dəyişdi və avro dollarla müqayisədə "güclü" mövqeyini itirməyə başladı. Avropada ən dərin və ən dramatik iqtisadi böhran meydana çıxdı. Avropa Mərkəzi Bankının rəhbəri Jan-Klaud Trişe 2010-cı ilin əvvəlində vəziyyətin ağırlaşdığını və İkinci Dünya müharibəsinin sonundan, hətta 1-ci Dünya müharibəsindən sonra belə bir vəziyyətin baş vermədiyini qeyd etmişdi [29]. Nəticələrinə görə 2008-ci ilin payızında Amerikanın "Lehman Brothers" bankının iflası ilə 2010-cu ilin may ayında baş verən "avro zonası" böhranı eyni xarakterli hesab edilirdi. Trişe həmçinin bazarların özünü tənzimləmə qabiliyyətini itirdiyini və "artıq işləməyəcəyini" vurğulamışdı. Ekspertlər 2011-ci ildə dünya ticarətinin artımını bütün mənfi faktorları nəzərə alaraq 6.5% qiymətləndirdilər [15]. Bununla belə qısa müddətdə bir sıra amillər təbii fəlakətlər də daxil olmaqla dünya ticarətinin artmasına təsir göstərə bilər. Bu sahələrin hər-hansı birində mənfi dəyişikliklər iqtisadiyyatın bərpasına mane ola bilər və dünya ticarətinin genişlənməsini məhdudlaşdıra bilər. Məsələn, Yaponiyada baş verən təbii fəlakəti, müxtəlif ölkələrdə qeyri-sabitlik və iğtişaşları nəzərdən keçirsək, bu neft

ixrac edən ölkələrdə ərzaq və xammalın qiymətini artıran faktor olaraq çıxış edir. Yaponiyada zəlzələ (2011-ci ilin martı) dünya iqtisadiyyatına 2011-ci ildə 350 milyard ABŞ dolları dəyərində sığorta zərərləri vurmuşdur. Bir neçə faktorun təsiri altında ixracın və istehsalın artımını stimullaşdırmaq mümkün olmadı. Birincisi, bir çox ölkələrdə 2010-cu ilin ikinci yarısında iqtisadi fəaliyyətin azalması səbəbindən maliyyə stimullaşdırıcı tədbirlərin azalması müşahidə edilmişdir. Məsələn, Avropa ölkələri büdcə kəsirlərinin azaldılması üçün tədbirlər görmüşdür. İkincisi 2010-cu ildə 78 dollar / barrel səviyyəsinə çatan neftin qiymətində aktiv artım olub. Bu qiymət səviyyəsi dünya iqtisadiyyatı üçün olduqca yüksək olmuşdur (məsələn, 2000-2005 dövründə orta qiymətlər 31 dollar / barel təşkil etmişdir). Daimi yüksək işsizlik səviyyəsi daxili tələb və istehlakın azalması ilə müşahidə olunurdu. Nəticədə inkişaf etmiş ölkələrdə idxal tələbatı və gəlirlərin məhdud artımı olmuşdur. 2010-cu ildə Avropa ölkələrində işsizlik orta hesabla 8,6% (2008-ci ildə 6,1%) və ABŞ-da təxminən 9% təşkil etmişdir[15].

2010-cu ilin birinci yarısında ÜDM-də nisbətən cüzi artım olmuşdur, lakin borc böhranı (xüsusilə Avropa ölkələrində) səbəbindən böhran amili hələ də qalmaqda idi. Ümumiyyətlə inkişaf edən ölkələr 2009-cu ildə ÜDM-in azalmasına yol verməmişlər. 2010-cu ildə Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində ÜDM daha sürətli böyümüşdü (8,8%) və digər regionlara nisbətən daha yüksək idi. Çin və Hindistan ÜDM-də əhəmiyyətli bir artım göstərmişdir (müvafiq olaraq 10,3 və 9,7%). Cənubi və Mərkəzi Amerikada da aktiv artım (5.8%) olmuşdur ki, bu da Braziliyada güclü iqtisadi artım (7.5%) ilə əlaqədardır. Afrikada ÜDM artımı 4,7% təşkil etmişdir [15]. Bir çox sənayeləşmiş ölkələr, həmçinin bir sıra inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar 2008-ci ildə başlayan maliyyə və iqtisadi böhranın nəticələrini və bu qeyri-sabit maliyyə proseslərinin səbəb olduğu iqtisadi çətinlikləri hələ də hiss edirlər. Bundan əlavə, ABŞ, Yaponiya və Almaniya kimi sənayeləşmiş iqtisadiyyatı olan böyük ölkələr yaşlı əhalinin artması ilə uzunmüddətli problemlərlə üzləşiblər. Aydınır ki, yaşlı əhali büdcənin formalaşmasında o qədər də aktiv iştirak etmir. Büdcə xərclərinin azaldılması ilə bağlı ümumi tendensiya zidd olaraq, Yaponiya öz iqtisadiyyatının böyüməsini stimullaşdırmaq və deflyasiya tendensiyalarına qarşı

mübarizə apararaq fəal fiskal siyasətə malik nümunəvi ölkə kimi çıxış edir. 2013-cü ildə belə bir siyasət iqtisadi böyümə sürətinin 2% -ə çatmasını təmin etmişdir. Eyni iqtisadi yüksəliş dərəcələri ABŞ-da baş vermişdi. Bununla belə, artım üçün bir sıra faktorlar xüsusi rol oynamışdır. Xüsusilə, milli bank sektorunun möhkəmləndirilməsində əldə edilən əhəmiyyətli irəliləyişlərə görə ABŞ-da daxili tələbatın bərpa olunması tendensiyası müşahidə olunur.

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında ən əhəmiyyətli dəyişikliklərdən biri dünya ÜDM payında inkişaf etməkdə olan ölkələrin payının artması olmuşdur. Qlobal iqtisadi və maliyyə böhranının başlanğıcında bu tendensiya daha da artmışdır, belə ki, 2008-2009-cu illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin artım templəri cüzi olaraq yavaşımış və inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən daha sürətli bərpa prosesindən keçmişdir. Buna baxmayaraq, sənayeləşmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarındakı tendensiyalar və proseslər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artıma böyük təsir göstərir. Bəzi hallarda, xarici bazarda hazır məhsulların istehsalı iqtisadiyyatın müasir sektorlarının inkisafını stimullaşdırsa da, daxili tələbatın artım tempi hələ də aşağı qalmaqda davam etməkdədir. Keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə də iqtisadi artımın azalması tendensiyası müşahidə olunmuşdur. Qərbi Avropanın bir çox ölkələrində davam edən böhranın təsiri altında Cənub-Şərqi Avropada keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrin əksəriyyəti (xüsusilə Yunanıstan, Bolqarıstan) 2012-ci ildə tənəzzülə daxil olmağa başladı. Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan üzv ölkələrdə isə, sabit daxili tələbat sayəsində 2012-ci ildəki artım tempi 3% -dən bir az yuxarı müşahidə edilsə də, lakin 2013-cü ildə bu göstəricidən aşağı müşahidə edilmişdi [28].

Artıq 2014-cü ildən başlayaraq qlobal iqtisadiyyatda cüzi artıma nail olunmağa başladı, lakin bu rəqəmlər böhrandan əvvəlki artımdan aşağı səviyyədə idi və 2013-cü ildəki 1,3%-dən 2014-cü ilə 1,8%-ə qədər artmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə artım səviyyəsi 4,5-5% təşkil etməyə başladı [28]. Uzunmüddətli perspektivdə, böhrandan sonrakı dövrdə əsas Avropa iqtisadiyyatı (xüsusilə Almaniya, Fransa, İtaliya) üçün əlavə məhdudiyyət infrastrukturun vəziyyətinin pisləşməsi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda 2007-ci ildən etibarən əhəmiyyətli dərəcədə azalan və bir neçə il ərzində

aşağı düşən investisiyaların həcmi bu ölkələrin iqtisadiyyatına hələ də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Milli iqtisadiyyatın elementləri (milli istehsalçılar, istehlakçılar, maliyyə və digər qurumlar) birbaşa global iqtisadi məkana inteqrasiya olunur. Nəticədə milli istehsalçılar getdikcə xarici istehlakçılarla əlaqəli olurlar. Beləliklə, əgər əvvəllər fərdi milli iqtisadiyyatların malların, kapitalın və investisiyaların artan axınları şəklində qarşılıqlı təsirinin kəmiyyət artımı müşahidə edilirdisə, bu gün onların qarşılıqlı təsirində keyfiyyət dəyişikliyi var. İqtisadi sahədə tətbiq edilən qloballaşma dünya ticarətinin miqyasının və digər beynəlxalq mübadilə proseslərinin getdikcə açıq, inteqrasiya olunmuş formada artması kimi başa düşülür. Qloballaşma prosesində beynəlxalq ticarət öz rolunu gücləndirir, əməyin beynəlxalq bölgüsünün dərinləşməsinə və milli iqtisadiyyatların bir-birindən asılılığını gücləndirməyə imkan yaradır. Dünya əmtəə dövriyyəsinin artım tempinin dünya ÜDM-nin artım tempindən (1982-1991-ci ildə 1,5 dəfə, 1992-2001-ci ildə isə 2 dəfə) daha sürətli hal alması baş verir [19]. İxrac artımı ilə əlaqədar da oxşar tendensiya müşahidə olunur. XX əsrin birinci yarısında dünya ÜDM-nin və dünya ixracının artım tendensiyaları təxminən bərabər idisə, 1960-cı ildən etibarən ixracın artım tempi ÜDM-in artım templərini aşdı. Ötən əsrin son illərində bu hədd demək olar ki, ikiqat artmışdır.

Dünya iqtisadiyyatının strukturu mürəkkəbləşir, onun subyekti kimi təkcə dövlətlər deyil, həm də submilli səviyyədə müxtəlif qruplar çıxış etməkdədir. Regional səviyyədə ticarət qaydaları və şərtləri müəyyən edilir və müvafiq müqavilələr bağlansa da rəqabət daim artır. Belə ki, AB ilə iqtisadi rəqabətdə üstünlükləri təmin etmək üçün ABŞ Amerika qitəsində azad ticarət zonası yaratmaq niyyətindədir. Asiya regionu da öz növbəsində regional rəqabət üstünlükləri yaratmaq istiqamətində tədbirlər görür. Minilliyin başlanğıcında inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf sürəti inkişaf edən ölkələrin inkişaf sürətini arxada qoyur və 2008-2009-cu illər maliyyə böhranından sonra belə dinamika daha tez-tez müşahidə olunmağa başladı. Belə ki, 2011-ci ilin sonlarında Braziliya iqtisadiyyatının artım göstəricisi Böyük Britaniya iqtisadiyyatını aşdı. Çin iqtisadiyyatı artıq dünyanın ikinci iqtisadiyyatıdır. İnkişaf etməkdə olan maliyyə bazarları olan ölkələr inkişaf etmiş

ölkələrə bərabər və ya üstün iqtisadi göstəricilər nümayiş etdirmişdir. Məsələn, Honq- Konq (Çin) 2011-ci ildə ən inkişaf etmiş maliyyə bazarına çevrildi (ABŞ ikinci yerdədir). Bununla belə, bu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vətəndaşların adambaşına düşən gəlir səviyyəsi (həyat keyfiyyəti) ciddi olaraq geridə qalır və inkişaf etmiş ölkələrdə vətəndaşların gəlir səviyyəsindən aşağıdır. İqtisadi qloballaşmanın təzahüründən biri də rəqabətin artmasıdır. Bir çox hallarda bu oxşar profilli iri şirkətlərin birləşməsi ilə nəticələnir. İnkişaf etmiş ölkələr arasında kapital ixracı daha geniş vüsət alır ki, bu da milli bazarların integrasiya olunmasında əhəmiyyətli dərəcədə özünü göstərir. İnkişaf etmiş ölkələrin payına birbaşa xarici investisiyaların 70%-i düşür. Bu tendensiya göstərir ki, müxtəlif regionlarda iqtisadi qloballaşmanın intensivliyi müxtəlifdir və dünya bazarları bir sıra sənaye ölkələri arasında iqtisadi mübadilələr nəticəsində genişlənir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında qapalı meyllər də qlobal investisiya proseslərinin inkisafi ilə təsdiqlənir. Bu ölkələrin texnoloji gücünün artması sərmayələrin cəlb ediliyinə və xarici sərmayə qoyuluşunun artmasında dəstək verir. Bütün bunlar "G8" ölkələrinin iqtisadiyyatının bütün sektorlarının səmərəliliyini təmin edir və onların üçüncü dünya ölkələrindən asılılığını azaldır. Məsələn 1970-ci ildə bütün ABŞ investisiyalarının təxminən 30% -i Avropaya yönəldilmişdi, indi isə bu, 50% -dən çoxdur. 1970-ci ildən 1990-cı ilə qədər Birləşmiş Ştatlarda həyata keçirilən investisiyalar 30 dəfədən çox artıb [18, s.54]. 1996-cı ildə Böyük Britaniya, Yaponiya, Kanada, Fransa, Almaniya, İsveçrə və Hollandiya korporasiyaları Amerika iqtisadiyyatına qoyulan bütün investisiyaların 85% -ni təmin etmişdir. ABŞ və Avropa şirkətləri yüksək texnologiya sənayesində, bank və sığorta sahəsində fəaliyyət göstərən bütün şirkətlərin vəsaitlərinin 80% -ni investisiyaya cəlb edirlər.

Beynəlxalq ticarətin inkisafında inkişaf etmiş ölkələrin qapalı xarakteri açıq şəkildə müşahidə olunur. Belə ki, 1953-cü ildə inkişaf etmiş sənaye ölkələri ixracatın ümumi həcmnin 38% -ni oxşar inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrə göndərirlərsə, 1990-cı ildə bu göstərici 70% -dən çox təşkil etmişdi. Hazırda isə ticarət axınlarının yalnız 5% -i QİƏT ölkələrindən xaricə ixrac edilməkdədir. Eyni zamanda, inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan sənaye ölkələrindən ümumi malların 1.2% -dən

çoxunu idxal etməkdədir. ABŞ iqtisadiyyatı (ticarət dövriyyəsində dünya lideri) ixrac-idxal əməliyyatlarından ən az asılı olan ölkədir (ixracın ÜDM-ə nisbəti 5% səviyyəsindədir). Avropada da oxşar vəziyyət hökm sürməkdədir. Belə ki, əgər 1958-ci ildə ticarətin ümumi həcmnin 30% -dən çoxu birliyin çərçivəsi ilə məhdudlaşdırsa, 1992-ci ildə bu göstərici ikiqat artmışdır. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin ixrac-idxal göstəricilərinə nəzər salsaq görürük ki, Avropa daxilində yük dövriyyəsinin payı ümumi payın 74% -ni təşkil edir. Avropa xaricinə Avropanın mal və xidmətlərinin ixrac-idxal əməliyyatları ABŞ və Yaponiyaya aiddir [21].

Hazırda inkişaf etmiş ölkələr xammal və materiallara olan tələbatı azaldaraq, elmi yönümlü məhsulların istehsalına və informasiya və investisiya ehtiyatlarının gücləndirilməsinə yönəldərək planetin sənaye hissələrindən getdikcə asılılığını azaldırlar. Son onilliklərdəki böhranlar (1997-2008-ci illər böhranı daxil olmaqla) inkişaf etmiş ölkələr üçüncü dünya ölkələri olmadan belə iqtisadiyyatlarını idarə edə bilirlər. Bu, əsasən, qlobal iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinə bağlıdır. Bu tendensiya mürəkkəbdir və onun inkisafi fundamental dəyişikliyə səbəb olmaqla XXI əsrin dünyasının yeni bir mənzərəsini yaradır. Bütün bu tendensiyalar iqtisadi qloballaşmanın müxtəlif sahələri arasında əməkdaşlığın, qarşılıqlı təsirin güclənməsində özünü göstərən çoxfunksiyalı bir prosesdir.

2015-ci ildən başlayaraq neft qiymətlərinin düşməsi ilə dünya iqtisadi aktivliyi aşağı düşdü. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə artım azalmışdır, inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda isə kiçik artım müşahidə edilmişdir. Neft qiymətlərinin və sənaye indekslərinin azalması, o cümlədən, neft ixrac edən bir sıra ölkələrin milli iqtisadiyyatının böhranı, valyutaların zəifləməsi və digər amillərin iqtisadiyyata mənfi təsiri qaçılmaz olmuşdur. Bu vəziyyətin səbəbləri kimi dövlətlərin daxili və xarici siyasəti mühüm rol oynamışdır: Ukraynada vətəndaş müharibəsi, Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi, Birləşmiş Ştatların və Avropa Birliyinin Rusiya Federasiyasına iqtisadi və siyasi sanksiyaları, Rusiya Federasiyasına cavab tədbirləri, İGİL terrorçu qrupunun fəaliyyətinin inkisafi, Suriyadakı münaqişələr, Türkiyə ilə Rusiya arasındakı qarşıdurma, AB ölkələrinə qaçqın axınının artması və s.

Proqnozların risklərini qiymətləndirərkən ekspertlər xüsusi olaraq aşağıdakı məsələlərə önəm verirlər [13]:

- Çinin daha balanslı bir böyümə modelinə keçid prosesinin yavaşması ilə qlobal maliyyə bazarlarına ticarət və əmtəə qiymətləri ilə təsir göstərən tendensiyalar;
- ABŞ-dakı qeyri-adi yumşaq pul siyasəti kimi dollarların potensial gücləndirilməsi və qlobal maliyyələşdirmə şərtlərinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlı şirkətlərin ticarət balansına və maliyyələşdirmə problemlərinə mənfi təsir;
- Səbəblərdən asılı olmayaraq qlobal riskin güclənməsi və nəticədə həssas inkişaf etməkdə olan bazarlarda valyuta məzənnələrinin kəskin azaldılması və maliyyə təzyiqlərinin kəskinləşməsi.
- Yüksək riskdən yayınma və bazar dəyişkənliyi baxımından nisbətən böyük inkişaf edən bazarlarda və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xüsusi şoklar daha geniş bir zəncirvari reaksiyaya səbəb ola bilər və s.

Bununla belə 2015-ci il qloballaşmanın inkişafında irəliləyiş ili adlanır. Sakit okean ölkələri ABŞ, Kanada, Meksika, Peru, Çili, Yaponiya, Malayziya, Bruney, Sinqapur, Vyetnam, Avstraliya və Yeni Zelandiya on iki ölkə Trans-Sakit okean ortaqlığı haqqında müqavilə imzaladılar. 2014-cü ildə bu ölkələrin ÜDM-də payı 36% təşkil edib [22]. Planlaşdırılan tərəfdaşlıq ölkələrin əlavə ÜDM və xarici ticarət artımı əldə edə bilməyi, ölkələrin iqtisadiyyatını yeni texnoloji səviyyəyə qaldırmağı nəzərdə tutmaqla ölkələr arasında daha sıx əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Aİ və ABŞ arasında Trans-Atlantik Ticarət və İnvestisiya Tərəfdaşlığı (TAIP) yaradılıb. Proqnozlara görə, bu assosiasiya dünyanın ən böyük ticarət dövryyəsi ola bilər və dünya ölkələrinin integrasiyasına yeni bir səviyyədə daxil ola bilər. 2014-cü ildə bu ölkələrin payı dünya ÜDM-nin 46,5% -ni təşkil etmişdir. 2015-ci ildə Çin ticarət və investisiya əməkdaşlıq proqramı "Yeni İpək Yolu"nu elan etdi. Birinci mərhələdə layihəyə 40 milyard dollar ayrıldı. Proqramın həyata keçirilməsi Çinin ixracını dəstəkləməyə, xarici investisiyaların artırılmasına, Çin məhsullarına tələbatın artmasına və nəticədə ÜDM-in artımına imkan verəcəkdir. Çin altı əsas dəhlizin inkişafını nəzərdən keçirir: Çin-Monqolustan-Rusiya; Yeni Avrasiya körpüsü; Çin Mərkəzi və Qərbi Asiya; Çin – Hind-Çin yarımadası; Çin-Pakistan; Banqladeş Çin

Hindistan Myanma. Hazırda isə dünyada iqtisadi aktivlik artmaqda davam edir. Dünya istehsalının artımı 2017-ci ildə 3,7%, proqnozdan 0,1 bal yüksək, 2016-cı ilə nisbətən isə 0,5 faiz yüksək qiymətləndirilir [12]. Artımın böyüməsi çox geniş bir əsaslara malikdir, Avropa və Asiyada iqtisadiyyatın gözlənilməz sürətlənməsi baş vermişdir. Dünya artım proqnozları isə 2018 və 2019 üçün 0,2 bənd artaraq 3,9% dəyərləndirilir. Bu baxış qlobal iqtisadi artımın artan dinamikasını və ABŞ vergi siyasətində son dəyişikliklərin gözlənilən təsirini əks etdirir. ABŞ vergi siyasətindəki islahatlar iqtisadi aktivliyin stimullaşdırılmasına təsir göstərir, belə ki, ABŞ-da qısa müddətli təsir əsasən investisiyaların korporativ gəlir vergisinin azaldılması ilə bağlıdır. ABŞ-da artımın təsirinin 2020-ci ilə qədər müsbət tendensiyada davam edəcəyi təxmin edilir və bu bir sıra qeyri-müəyyənlikləri nəzərə almaqla 1,2 faiz civarında proqnozlaşdırılır. Cədvəl 2.1-dən də göründüyü kimi yaxın gələcəkdə qlobal artımın proqnozlaşdırılmasına dair risklər ümumiyyətlə təhlükəli görünməsə də, orta müddətli artım templəri ilə müqayisədə artım tempinin azaldığı müşahidə edilir.

Cədvəl 2.1 Dünya iqtisadiyyatının müasir artım tempi				
Cədvəl “Dünya iqtisadiyyatının perspektiv inkişafı-2018” Bülleteni əsasında hazırlanmışdır.				
	Artım	Artım	Proqnoz	
	2016	2017	2018	2019
Dünya istehsal həcmi	3.2	3.7	3.9	3.9
İnkişaf etmiş ölkələr	1.7	2.3	2.3	2.2
ABŞ	1.5	2.3	2.7	2.5
Avrozona	1.8	2.4	2.2	2.0
Almaniya	1.9	2.5	2.3	2.0
Fransa	1.2	1.8	1.9	1.9
İtaliya	0.9	1.6	1.4	1.1

İspaniya	3.3	3.1	2.4	2.1
Yaponiya	0.9	1.8	1.2	0.9
Birləşmiş Krallıq	1.9	1.7	1.5	1.5
Kanada	1.4	3.0	2.3	2.0
Digər inkişaf etmiş ölkələr	2.3	2.7	2.6	2.6
Formalaşmaqda olan və inkişaf etməkdə olan ölkələr	4.4	4.7	4.9	5.0
MDB	0.4	2.2	2.2	2.1
Rusiya	−0.2	1.8	1.7	1.5
MDB-yə daxil olan digər dövlətlər	1.9	3.1	3.4	3.5
Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri	6.4	6.5	6.5	6.6
Çin	6.7	6.8	6.6	6.4
Hindistan	7.1	6.7	7.4	7.8
ASEAN ölkələri	4.9	5.3	5.3	5.3
Avropanın inkişaf etməkdə olan ölkələri	3.2	5.2	4.0	3.8
Latın Amerikası və Karib hövzəsi	−0.7	1.3	1.9	2.6
Braziliya	−3.5	1.1	1.9	2.1
Meksika	2.9	2.0	2.3	3.0
Yaxın Şərq, Şimali Afrika, Əfqanıstan və Pakistan	4.9	2.5	3.6	3.5
Səudiyyə Ərəbistanı	1.7	−0.7	1.6	2.2
Afrika və Cənubi Saxara	1.4	2.7	3.3	3.5
Nigeriya	−1.6	0.8	2.1	1.9
Cənubi Afrika	0.3	0.9	0.9	0.9

2.2. Dünyanın siyasi vəziyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri vəziyyəti

Qloballaşma kontekstində dünyada baş verən siyasi proseslər, qaçqın axınları, terrorizm, narkotik maddələr ticarəti, nüvə materiallarının qaçaqmalçılığı və s. problemlər bütün ölkələrinin iqtisadi həyatında öz sözünü deməkdədir. Şübhəsiz ki, bütün bunlar dünya iqtisadiyyatında mövcud vəziyyəti daha kəskinləşdirir. Yalnız düzgün iqtisadi siyasəti, zamanın tələbinə uyğun strateji addımları ilə dövlətlər mövcud siyasi proseslərdən öz iqtisadi potensialını daha da yaxşılaşdırmaq üçün maneərlər edə bilər.

Əhəmiyyətli karbohidrogen ehtiyatları və Xəzər regionunun Avropa bazarının alternativ enerji mənbəyi kimi əhəmiyyətinin artması səbəbindən Azərbaycan üçün beynəlxalq diqqət getdikcə artmaqdadır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan regionda ən yüksək iqtisadi potensiala malik ölkədir. Milli iqtisadiyyat müəyyən dərəcədə özünü təmin edir: əhəmiyyətli mineral ehtiyatları, o cümlədən neft və qaz ehtiyatları, integrasiya olunmuş kənd təsərrüfatı, sənaye, inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsi, yüksək tədqiqat potensialı mövcuddur. Müstəqillik ərəfəsində işçi qüvvəsinin təxminən 90% orta və ali təhsilə malik idi. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra Azərbaycan iqtisadiyyatı SSRİ dağıldıqdan və ənənəvi ticarət əlaqələrinin kəsilməsindən yaranan miqyasda görünməmiş şoklar yaşadı. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün düşərgəsinin mövcudluğu, silahlı münaqişənin davam etməsi ölkə iqtisadiyyatının bazar idarəetmə metodlarına keçidi prosesini daha da ağırlaşdırdı. Həmin dövrdə Azərbaycan kifayət qədər kredit qabiliyyətli ölkə rolunu oynaya bilmirdi. Ölkənin kredit qabiliyyətliliyinə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında qeyri-sabitliyin mövcudluğu və iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdi. Daha sonra 1996-cı ildən etibarən Azərbaycanın kredit almaq hüququ ölkədə tətbiq olunan iqtisadi idarəetmə metodları və həyata keçirilmiş iqtisadi islahatlar nəticəsində mümkün olmuşdu. Nəticədə ölkəmizdə iqtisadi sabitlik əldə edilmiş, əlverişli investisiya mühiti yaradılmışdır. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın əsas ticarət

tərəfdaşları olan ölkələrdə baş verən siyasi proseslər, regionun mövcud vəziyyəti iqtisadiyyatın davamlı inkisafi üçün müəyyən dərəcədə təsir qabiliyyətinə malikdir. 2014-cü ildən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir göstərən əsas amillərdən biri məhz karbohidrogen xammalının dünya qiymətlərinin aşağı olması olmuşdur. Azərbaycanın ixracatında əsas yeri neft tutan bir ölkədir və ixracatdan əldə edilən gəlirlər dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas mənbəyini təşkil edir. Bu baxımdan, neftin qiymətinin azalması Azərbaycanın gəlirlərinin də azalmasına gətirib çıxardı. Bir çox ekspertlər neftin qiymətinin aşağı düşməsinə iqtisadi amillərdən çox siyasi amillərlə bağlayırlar.

Bu amillər içərisində ən çox təsirə malik faktor kimi 2014-cü ilin fevralında Ukraynada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Qərblə Rusiya arasındakı siyasi böhranın dərinləşməsi göstərilir. Hadisələr başlamamışdan öncə 2013-cü ilin sonlarında Ukrayna hökumətinin Avropa İttifaqı ilə assosiativ üzvlük haqqında sazişin imzalanması prosesini dayandırmaq barədə qərarı cəmiyyətdə geniş etiraza səbəb oldu və müxalifət qüvvələri paytaxtın mərkəzində kütləvi olaraq mitinqlər keçirməyə başladı. Kütləvi etiraz dalğası nəticəsində bu dövrdə hakimiyyətdə olan Ukrayna Prezidenti Viktor Yanukoviç ölkədən getmək məcburiyyətində qaldı. Hakimiyyət dəyişikliyinə etiraz əlaməti olaraq, Ukraynanın cənub-şərq regionlarında əvvəlki hakimiyyətin geri qaytarılmasına dəstək göstərilməsi üçün keçirilən etiraz aksiyaları nəticəsində siyasi böhran daha da dərinləşdi və 2014-cü ilin mart ayında Krım Muxtar Respublikası və Sevastopol şəhər şurası müstəqillik haqqında bəyannamə qəbul etdi və bunun ardınca Krım Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil edildi. Bu aktın nəticəsi olaraq Rusiya-Ukrayna arasında mövcud siyasi böhran özünün kulminasiya nöqtəsinə çatdı. Aydınır ki, Rusiyanın bu addımları beynəlxalq birlik, xüsusilə Qərb siyasi dairələri tərəfindən mənfi qarşılandı və Rusiyanın bu addımına adekvat tədbirlər görülməsi qərara alındı. Təbii ki, Rusiya zəngin enerji ehtiyatlarına malik bir ölkə olduğundan və onun gəlirlərinin formalaşmasında neft amili mühüm rol oynadığından Rusiya iqtisadiyyatının sarsıdılması üçün görülən ilk tədbir dünya neft qiymətlərinin aşağı salınması istiqamətində qəbul edilmiş qərarlar oldu. Rusiyanın "Rosneft"

şirkətinin vitse-prezidenti Vladimir Leontyev elə 2014-cü ildə mətbuata verdiyi açıqlamada neftin qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsinə təsir edən əsas faktor olaraq Səudiyyə Ərəbistanının neft satışında böyük endirimlər etdiyini və bu addımın "siyasi manipulyasiya" xarakteri daşdığını bildirmişdir. V.Leontyev digər bir faktor kimi özünü "İraq-Şam İslam Dövləti" adlandıran və İraq və Suriyada iri neft yataqlarının yerləşdiyi bölgəyə nəzarət edən terrorçu qruplaşmanın dünya bazarına üç dəfə ucuz qiymətə neft satdığını qeyd etmişdi. Təbii ki, bütün bu addımlar birbaşa qərb tərəfindən gələn tapşırıqların nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Rusiyanın siyasi ambisiyalarının nəticəsi olaraq neftin qiymətlərinin kəskin olaraq düşməsi təkcə Rusiya iqtisadiyyatına yox, eləcə neft hasil edən və ixrac edən ölkələrin iqtisadiyyatlarına mənfi zərbə vurmuşdur. Rusiya ilə geniş ticarət əlaqələrinə malik ölkəmiz üçün Rusiya iqtisadiyyatında baş vermiş durğunluq da əlavə təsirlərsiz ötüşməmişdir. Cədvəl 2.1 –dən də göründüyü kimi, 2013-cü ildən sonra ölkəmizin Rusiya və Ukrayna ilə ticarət dövriyyəsi kəskin aşağı düşmüşdür. Əgər 2013-cü ildə ölkəmiz Rusiya və Ukrayna ilə müvafiq olaraq təxminən 2,5 milyard və 864 milyon ABŞ dolları həcmində ticarət həyat keçirmişdirsə, növbəti illərdə bu rəqəm aşağı düşərək 2015-ci ildə müvafiq olaraq 1,8 mlrd. və 333 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2016-cı ildən başlayaraq ticarət dövriyyəsində cüzi artıma nail olunsada 2013-cü il səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Cədvəl 2.2 Azərbaycan Respublikasının MDB ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi.

Ölkələr	min ABŞ dolları				
	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	33 560 854,4	34 687 919,3	31 016 306,5	21 945 815,6	17 675 727,3
Müstəqil Dövlətlər Birliyi - Cəmi	3 630 005,0	4 062 880,9	2 921 244,1	2 487 471,5	2 825 339,7
o cümlədən:					
Belarus	79 719,4	102 031,4	99 032,7	93 674,6	124 537,9
Qazaxıstan	393 427,4	370 997,6	250 895,6	116 883,4	124 391,3
Qırğızıstan	28 917,6	14 528,0	27 502,9	8 165,2	6 725,2
Moldova Respublikası	9 037,6	4 205,7	5 501,4	4 007,9	4 462,4
Özbəkistan	19 550,8	21 447,9	61 512,2	17 041,4	15 366,0
Rusiya Federasiyası	2 338 254,6	2 583 022,8	1 954 751,7	1 855 692,3	2 051 082,5
Tacikistan	44 149,7	13 805,9	2 824,7	6 443,8	12 320,5
Türkmənistan	91 629,8	88 152,4	51 201,2	52 433,9	152 276,0
Ukrayna	625 318,1	864 689,2	468 021,7	333 129,0	334 177,9

Neftin qiymətlərinin aşağı düşməsi fonunda 2016-cı ilin əvvəlindən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının valyuta ehtiyatları 1,1 milyard dollar azalmışdır (-20,7%). Valyuta ehtiyatlarının azalması manatın məzənnəsinin ABŞ dollarına nisbətə sabit səviyyədə saxlanması üçün valyuta bazarında ölkənin Mərkəzi Bankının müdaxilələri nəticəsində meydana çıxmışdır. Nəticədə 2016-cı il dekabrın sonu Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən tətbiq edilən "üzən məzənnə"yə keçid ilə bağlı olaraq Azərbaycan Respublikasının milli valyutası olan manatın qeyri-sabitliyi ilə yadda qalmışdır. Bu tədbir ölkənin ödəmə balansını yaxşılaşdırmaq üçün kifayət qədər həcmdə və beynəlxalq aləmdə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün xarici iqtisadiyyatlarda uzunmüddətli şokların güclənməsi tendensiyası nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. 2016-cı ildə rəsmi valyuta məzənnəsinin dəyişkənliyi 22% -ə çatmışdır. Belə ki, 2016-cı ilin yanvar ayında məzənnə 1 ABŞ dolları üçün 1,55 manat, 2016-cı ilin dekabrında isə 1 ABŞ dolları üçün 1,88 manat təşkil etmişdir.

Eyni zamanda dünya üzrə neft ixrac edən ölkələr neftin qiymətinin aşağı olduğu bir ərafədə qiymətlərin aşağı düşməsinin qarşısını almaq məqsədilə neft istehsalının azaldılması barədə qərarlar qəbul etmişdir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2016-cı ildə Azərbaycan 41,03 milyon ton neft və

qaz kondensatı istehsal edib ki, bu da 2015-ci ildəkindən 1,5% azdır. Neft hasilatının aşağı düşməsi də ölkəmiz üçün əlavə mənfi təsirlərə gətirib çıxarmışdır.

Bu baxımdan, 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası hökumətinin əsas səyləri neft və karbohidrogen xammalının qiymətindən asılı olmayaraq, ölkənin ixrac potensialını inkişaf etdirməklə, qeyri-neft sektorunu genişləndirməklə istehsal sahələrinin yaradılmasına yönəlmişdir. Bu isə mal və xidmətlərin istehsalı və investisiya mühiti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin etmişdir.

Bu planın həyata keçirilməsi üçün 6 dekabr 2016-cı il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev kənd təsərrüfatı, ticarət və logistika, təhsil, kommunal xidmətlər, İKT, sənaye və maşınqayırma, turizm, maliyyə xidmətləri, eləcə də özəlləşdirmə, sahibkarlıq sahələrinin inkişafını əhatə edən "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatı üçün strateji yol xəritələrini" təsdiq etmişdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi 2020-ci ilə qədər ölkənin ÜDM-nin 7 milyard manatdan çox artımını təmin etməklə 125,5 min yeni iş yerinin açılmasını təmin edəcəkdir.

Bununla belə neftin qiymətlərinin uzun müddət aşağı səviyyədə qalması tendensiyasının olması o qədər də inandırıcı görsənmir. Yaxın Şərq və Şimalı Afrikada neftlə zəngin ərazilərdə siyasi-hərbi vəziyyətin qeyri-stabil olduğunu nəzərə alsaq, dünya neft qiymətinin hazırda sabitləşməsi və yüksəlməsi (hər barrel üçün minimum 80 dollar) ilə bağlı proqnoz vermək olar.

Ukraynada baş vermiş siyasi böhranın ölkəmiz üçün daha bir nəticəsi ölkəmizin nəqliyyat infrastrukturunun daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində atılan addımlar olmuşdur. Belə ki, Ukrayna Rusiya ilə gərgin münasibətlər nəticəsində beynəlxalq yükdaşımalarını bu ölkənin ərazisinə daxil olmadan reallaşdırmaq barədə qərar qəbul etmişdir. Ötən ilin əvvəlində Azərbaycan, Qazaxıstan, Gürcüstan və Ukrayna Çin, Qazaxıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə vasitəsilə keçən Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TBNM) ilə yük daşınması üçün rəqabət qabiliyyətli tariflərin yaradılması üzrə protokol imzalamışdır. Eyni zamanda, Ukrayna bu xətt vasitəsilə Azərbaycanın ərazisi ilə Çin ərazisinə ilk test konteyner qatarını yollamışdır. 2016-cı ilin aprelində Azərbaycan, Gürcüstan və Qazaxıstanın

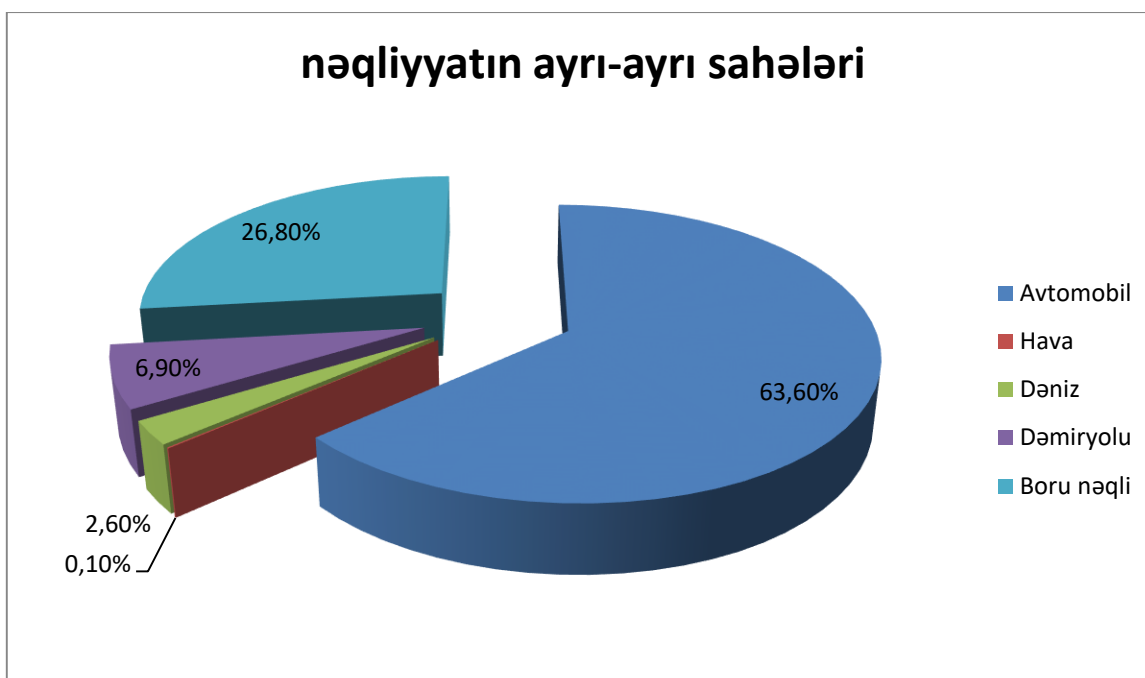
dəmiryol bölmələri yük daşıyıcı şirkətlərin toplantısında Bakıda imzalanan Beynəlxalq Trans-Xəzər Nəqliyyat Konsorsiumunun yaradılması barədə razılığa gəldilər. 2016-cı il iyunun 1-dən TBNM-də yeni rəqabət tarifləri qüvvəyə minib. Eyni zamanda Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istifadəyə verilməsi Avropa və Asiya arasında malların nəqlində Azərbaycanın tranzit ölkə kimi əhəmiyyətini daha da artıracaqdır. Avropa dəmir yolu şəbəkəsinə birbaşa çıxış edən yeni dəmir yolu xətti ilə illik 30 milyon ton yük daşınması gözlənilir.

Nəqliyyat sahəsində ölkəmizin iştirakı ilə reallaşan daha bir layihə “Şimal-Cənub” dəhlizi layihəsidir ki, bu layihənin müəyyən siyasi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, beynəlxalq sanksiyalarla tez-tez üzləşən İran öz ənənəvi siyasi müttəfiqləri ilə, xüsusilə Rusiya ilə ticarət əlaqələrinə daha çox üstünlük verməkdədir. Bu isə qeyd olunan nəqliyyat layihəsinin inkisafı üçün stimül verir və ölkəmizin əlavə dividend qazanmasına şərait yaradır. İran, Azərbaycan və Rusiya dəmir yollarının birləşdirilməsi üçün birbaşa əlaqəyə çevriləcək "Şimal-Cənub" dəhlizi layihəsi üzrə işlər uğurla davam etdirilmişdir. Beləliklə, nəqliyyat marşrutlarının genişləndirilməsi ölkəyə investorların cəlb edilməsi prosesini daha da artıracaqdır.

Astaradan (Azərbaycan) İran sərhədinə (artıq müvəffəqiyyətlə sınaqdan keçmiş) və Astaracay çayı üzərindəki sərhəd dəmir yolu körpüsünün 8,5 kilometrlik hissəsi tikilmişdir. Ötən ilin fevral ayında İran Qəzvin-Rəşt -Astara (İran) -Astara (Azərbaycan) dəmir yolunun inşasına başlamışdır və Azərbaycan və Rusiya dəmiryol idarələri dəhliz boyunca yük daşımaları üçün rəqabət tariflərinin yaradılması barədə razılığa gəliblər.

Artıq ötən ilin oktyabrında, "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizi layihəsinə qoşulmuş bütün ölkələrin yük daşınması prosesinə qoşulduğu bildirildi. Konteynerlər Hindistanın Mumbai şəhərindən İranın Bəndər Abbas limanına, oradan avtomobil nəqliyyatı ilə Astaraya, daha sonra konteynerlər dəmiryolu ilə Rusiyaya göndərilir. Şəkil 2.1 ölkədə yük daşımalarının nəqliyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə çəkisini ifadə edir. Baxmayaraq ki, dəmiryolu ilə daşımaların payı hazırda aşağıdır, hazırda bu sahənin inkişafı sahəsində atılan addımlar yaxın gələcəkdə bu göstəricilərin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcəyindən xəbər verir.

Şəkil 2.1 2016-cı il üzrə Azərbaycanda yük daşımalarının ayrı-ayrı sahələr üzrə çəkisi (%-lə) [41]

Yaxın Şərqdə baş verən siyasi-hərbi qarşıdurmalar, xüsusilə İraq müharibəsi, eləcə də Suriyada 2011-ci ilin əvvəlindən etibarən davam edən, hökumət qüvvələri və ABŞ, Avropa Birliyi ölkələri, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı və Qətər ölkələrinin də qoşulduğu silahlı qarşıdurma bu regionun iqtisadiyyatının bütün sahələrini iflic vəziyyətinə salmış, yerli əhali digər qonşu ölkələrdə sığınacaq əldə etməyə məcbur olmuşdur. Yaxın Şərq vaxtı ilə region üçün böyük turizm potensialına malik bir region kimi əhəmiyyət daşıyırdı və daha çox ərəb ölkələrindən olan turistlər bu regionda turizm biznesinin inkişafına böyük töhfə verirdilər. İndi isə regionda mövcud qeyri-sabitlik bu ölkələrə turist səfərləri qeyri-mümkün etmişdir. Nəticədə ərəb ölkələrindən olan turistlər daha çox islam ölkələrinə səfər etməyə üstünlük verdiyindən öz marşrutlarını digər ölkələrə, xüsusilə İran və Azərbaycana dəyişməyə məcbur olmuşdur. Azərbaycanın zəngin turizm potensialı, turizm sahəsində islahatlar, xüsusilə ərəb ölkələri vətəndaşları üçün əlverişli viza şərtlərinin tətbiq edilməsi ərəb ölkələrindən gələn turistlərin ölkəmizə daha çox gəlir gətirməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Statistik məlumatlar da ərəb ölkələrindən gələn turistlərin sayının artan dinamika da inkişaf etməsini təsdiq edir.

Belə ki, 2018-ci ilin yanvar-fevral ayları ərzində Azərbaycana dünyanın 139 ölkəsindən 352,5 min və ya ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 12% çox əcnəbi gəlmişdir. Bu baxımdan Körfəz ölkələrindən turistlərin sayında daha çox artım qeydə alınmışdır. Əvvəlki ilin yanvar-fevral ayları ilə müqayisə etsək, ölkəmizə mühacirət edən Qətər vətəndaşlarının sayı 2,6 dəfə, Küveyt vətəndaşlarının sayı altı dəfə, Səudiyyə Ərəbistanı vətəndaşlarının sayı 2,5 dəfə, Bəhreyn vətəndaşlarının sayı 2,5 dəfə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri vətəndaşlarının sayı 1,3, Oman vətəndaşlarının sayı 1,8 dəfə, İraq vətəndaşlarının sayı 1,7 dəfə dəfə çox olmuşdur [41]. Ehtimal etmək olar ki, yay mövsümü ərzində bu göstəricilər daha da artacaqdır.

Beləliklə qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya etmək yolunu tutmuş ölkəmiz dünyada baş verən siyasi proseslərdən iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün əhəmiyyətli dərəcədə yararlanmağa çalışır və hökumət tərəfindən bu istiqamətdə atılan addımlar Azərbaycanın dünya iqtisadi proseslərində öz yerini tutmağa müsbət təsirini göstərməkdədir. Belə ki, 2016-cı ildə ölkənin qeyri-neft sektorunda istehsal olunan ÜDM-in həcmi 39,4 milyard manat təşkil edib və bu ölkənin ÜDM-də ümumi payına nisbətə 65,7 faiz təşkil edib. Neft və qaz hasilatı və emalı sahəsində əlavə dəyər istehsalının həcmi ÜDM-in 34,3% -ni təşkil edib (20,58 milyard manat). 2016-cı il üzrə Azərbaycanın ÜDM-in 37,4% -i (22,43 mlrd. manat) sənaye, 10% -i (5,58 mlrd. manat) tikinti, 5,6% -i (3,4 mln. manat) kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahəsində formalaşmışdır. 2016-cı ildə xarici ticarətdə Azərbaycanın əsas tərəfdaşları Türkiyə, Rusiya, İtaliya, Almaniya, Çin, Tayvan, İsrail, Fransa, Böyük Britaniya və ABŞ olmuşdur. 2016-cı ildə dövlət sektorunda sənaye istehsalı 6,5 milyard manat, qeyri-dövlət sektorunda isə 25 milyard manat təşkil edib. Dövlət sektorunun payı ümumi sənaye istehsalının 20,0% -ni, özəl sektorun payı isə 80,0% -dir. İstehsalat sənayesindəki istehsal həcmi göstərilən dövrdə 21,1 milyard manat təşkil edib ki, bu da bütün sənaye istehsalının 65,4 faizini təşkil edib. Bu, 2015-ci illə müqayisədə 0,7 faiz azdır. 2016-cı ildə Azərbaycan 41,0 milyon ton neft hasil edib (-1,5%). Ölkəmizdə aqrar sektorun inkişafına dəstək vermək üçün tədbirlər davam etdirilir, istehsalçılara əlavə güzəştlər tətbiq olunub. Son illərdə görülmüş tədbirlər nəticəsində Azərbaycan özünü bir sıra əsas ərzaq məhsulları ilə təmin edir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2016-cı ildə Azərbaycanın istehlak bazarı ötən ilin eyni dövründəki dövriyyədən 0,9 faiz çox, 39,2 milyard manat təşkil edib. Eyni zamanda hesabat dövrü üçün aylıq istehlak xərcləri adambaşına 339,1 manat səviyyəsində qiymətləndirilir və bu, 2015-ci illə müqayisədə 39,2 manat çoxdur. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsindən verilən məlumata görə, 2016-cı ildə Azərbaycanda istehlak mallarının qiymətləri və xidmət tarifləri 2015-ci illə müqayisədə 12,4% artmışdır. Ərzaq məhsullarının qiymətləri 14,7%, qeyri-ərzaq məhsulları üçün 16,7%, ödənişli xidmətlərin qiyməti isə 5,8% artıb. Ölkədəki belə yüksək səviyyəli inflyasiya milli valyutanın devalvasiyasının təsirinin nəticəsidir. 2016-cı ildə Azərbaycanın əhalisinin nominal gəlirləri 8,7 faiz artaraq 45,39 milyard manat olub [41].

Cədvəl 2.3. 2017-ci ildə Azərbaycanın sosial və iqtisadi inkişafının makro iqtisadi göstəriciləri [41].

Göstəricinin adı	2017-ci il, faktiki	2016-cı ilə nisbətən, faizlə	2015 - ci ilə nisbətən
ÜDM, mln. manat	70135,3	100,2	97,0
habelə qeyri-neft ÜDM	44062,0	102,8	95,6
Əhalinin adambaşına düşən ÜDM, manat	7205,0	99,2	95,9
Sənaye məhsulu, mln. manat	39555,4	96,7	99,5
Həmçinin qeyri-neft sənayesi	9484,8	103,8	104,9
Əsas kapitala istiqamətlənmiş vəsaitlər, milyon manat	15550,8	97,4	78,3
o cümlədən tikinti-quraşdırma işlərinə	11439,5	98,4	77,6
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	6580,2	104,2	102,5

o cümlədən:			
bitkililik	3019,3	106,1	102,3
heyvandarlıq	3561,3	102,7	102,7
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, mln. ton	226,4	101,7	100,2
Nəqliyyat sektorunda sərnəşin daşınması, milyon sərnəşin	19734	102,3	102,5
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	1724,6	106,6	104,7
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	35268,1	102,5	101,6
Əhaliyə göstərilən ödənisli xidmətlər, milyon manat	8636,3	101,2	98,6
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	16446,8	94,6	100,4
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	17588,4	99,3	99,4
Dövlət büdcəsinin kəsiri, milyon manat	1141,6	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	49162,8	108,3	108,8
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	5050,6	107,5	107,6
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə, milyon manat	7370,7	96,7	107,5
Kredit qoyuluşları, 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə, milyon manat	12226,5	75,2	86,2
o cümlədən vaxtı keçmiş kreditlər	1890,6	131,3	117,3

Orta aylıq nominal əmək haqı, manat	525,6	106,4	107,0
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	112,9	112,4
Əhalinin sayı, 2017-ci il 01 dekabr vəziyyətinə, min nəfər	9890,5	100,7	101,1
Xarici ticarət dövriyyəsi, mlyn. ABŞ \$			
Faktiki qiymətlərlə	21 809,5	111,6	82,6
müqayisəli qiymətlərlə	x	89,1	93,6
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	14 018,7	118,7	76,5
müqayisəli qiymətlərlə	x	93,5	94,9
Ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	1 386,4	124,1	76,2
müqayisəli qiymətlərlə	x	121,8	82,3
idxal			
faktiki qiymətlərlə	7 790,5	100,9	94,2
müqayisəli qiymətlərlə	x	82,4	92,2

Cədvəl 2.2-dən də göründüyü kimi ölkəmiz neft qiymətlərinin aşağı düşməsi fonunda iqtisadi sabitliyə nail olmağı bacarmışdır. Dünya İqtisadi Forumunun "2017-2018 Qlobal Rəqabətlik Hesabatı"na əsasən Azərbaycan hazırkı reytingdə daha iki pillə yüksələrək 35-ci yerdə qərarlaşmışdır. Bununla da ölkəmiz hətta bir sıra inkişaf etmiş dünya ölkələri geridə qoymuş, MDB-də birinciliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Hətta G20-ə daxil olan İndoneziya, Hindistan, İtaliya, Türkiyə, Rusiya, CAR kimi dövlətlər belə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti indeksinə nisbətdə Azərbaycandan geri qalır. Bütün bu nailiyyətlər ölkəmizin düzgün həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətinin nəticəsi olaraq əldə edilmişdir.

2.3. Qlobal iqtisadi böhranın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri vəziyyəti

2008-ci il qlobal maliyyə böhranı dünyanın bir sıra ölkələri ilə yanaşı Azərbaycan iqtisadiyyatına da müəyyən dərəcədə nüfuz etmişdir. AR-ın Prezidenti İlham Əliyev yanvarın 16-sı, 2009-cu ildə 2008-ci ilin sosial - iqtisadi yekunlarına dair müşavirədə böhranın kənar faktor olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir göstərdiyini bildirərək “2009-cu ildə bizim ısas vəzifəmiz o olacaqdır ki, dünya iqtisadi və maliyyə böhranının Azərbaycanı mümkün ola biləcək mənfi təsirinin nəticələrini minimuma salaq” söyləmişdir [42].

Böhran zamanı MDB-ə daxil olan dövlətlərin təcrübəsi göstərmişdir ki, antiböhran tədbirləri təkcə dövlət büdcəsinin xərclərinin azaldılması ilə məhdudlaşmamış, həmçinin, bir sıra hallarda stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün büdcədə yeni xərclərin ayrılması halları müşahidə edilmişdir. Beləliklə, antiböhran büdcəsi heç də büdcə xərclərin azaldılması kimi başa düşülmür, əksinə büdcənin optimallaşdırılması yolu ilə bir sıra əhəmiyyətli olmayan layihələrdən imtina edilməsi hesabına anti-böhran tədbirlərinə maliyyə vəsaitlərinin ayrılmasını planlaşdırır.

Hər halda, Azərbaycanın makro-iqtisadi göstəricilərində 2008-ci ilə qədər müşahidə edilən sürətli artım göstəriciləri 2008-ci ilin sonunda nisbətən aşağı düşmüşdür. Beləki, iqtisadi artım 2006-cı ildə 34.5%, 2007-ci ildə 25% artmışdırsa 2008-ci il üçün bu göstərici 10.8% olmuşdur [43]. 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə faiz nisbətində bas verən azalma tendensiyası qlobal neftin dəyərinin dünya bazar qiymətinin enməsi və həmçinin maliyyə böhranının nəticəsindəki baş vermiş mənfi hallar ilə əlaqədardır. 2008-ci ildə iqtisadi artım faizi təqribən 2004-ci ildəki səviyyədə qeydə alınmışdır.

Bununla belə Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə qurumlarının hesabatları Azərbaycan iqtisadiyyatının 2008-ci il qlobal maliyyə böhranına qarşı daha yaxşı müqavimət nümayiş etdirən ölkələr sırasında olduğunu qeyd etmişdir. 2008-ci ildə dünyada iqtisadi artım tempi 2,3%, Avropa zonasına aid olan ölkələrdə 2%, MDB-də 5% olduğu təqdirdə, Respublikamızda iqtisadi artımın səviyyəsi dünya üzrə orta

göstəricini dörd dəfə, inkişaf etməkdə olan, o cümlədən MDB - yə üzv ölkələri iki dəfə, Avropa ölkələrinin artım tempini isə 5 dəfə üstələmişdir. Böhrana baxmayaraq, 2008 - ci ildə 2003 - cü illə müqayisədə ÜDM-in real həcmi 2,6 dəfə yüksələrək, 38 mlrd. manat olmuş, habelə neft sahəsində artım 4,1 dəfə, qeyri - neft sektorunda artım isə 1,8 dəfə təşkil etmişdir. Bununla da, 2008 - ci ilin sonu – 2009 - cu ilin əvvəli dünya maliyyə böhranının Azərbaycana nisbətə zəif təsir etməsi bir çox faktorlarla izah olunur:

1. Azərbaycan iqtisadiyyatı qlobal maliyyə bazarlarına tam sürətdə inteqrasiya etməmişdir və beynəlxalq maliyyə qurumlarından asılılığı azdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının özəlliyi qlobal maliyyə və fond bazarlarına nisbətən zəif nüfuz etməsindədir. Belə ki, xarici investorlar qarşısında böyük həcm ifadə edən öhdəliklər mövcud deyil, respublikanın əsas sənaye sahələri bir qayda olaraq xarici banklardan iri borclar götürür. Böhran başlayana qədər Azərbaycan bankları beynəlxalq maliyyə qurumlarından cəmi 2,5 mlrd. dollar kredit cəlb etmişdir və bu məbləğ də bütün bank öhdəliklərinin cəmi 25 faizini təşkil edir.

2. Böhrandan əvvəlki dövrlərdə MDB ölkələrində iqtisadiyyata investisiyalar daha çox xarici qaynaqlar vasitəsilə cəlb edilirdisə, Azərbaycanda bu proses tam əksinə idi. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft layihələrinin maliyyələşdirilməsi mərhələsi yekunlaşdığından daxili investisiyaların xüsusi çəkisi artaraq 2009-cu ildə 80 faizə çatmışdır. Böyük layihələrin investisiyalaşdırılmasında büdcə vəsaitinin payı artaraq biznes sektorunun əsas sifarişçisi qismində dövlətin çıxış etməsi baş vermişdir.

3. Böhranın mənfi nəticələri bir çox ölkələrin valyuta ehtiyatlarının azalması ilə nəticələnsə də, Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 2007 - ci ildə 7,4 mlrd olduğu halda, 2009 - cu ildə 20 mlrd dollara qədər yüksəlmiş və 2,5 dəfə artmışdır. Böhranın nəticəsi olaraq 2008 - ci ilin ortalarından 2009- cu ilin əvvələrinə kimi Ukraynanın qızıl - valyuta ehtiyatları 27 %, Rusiyanın 35% , Belarusun 37%, Qazaxıstanın 13%, Ermənistanın 21% azaldığı halda Respublikamızın valyuta ehtiyatları 30 % artmışdır.

4. Respublikanın əsas ixrac potensialını neft və qaz təşkil edir. Bu məhsullara dünya bazarında böhran şəraitində belə tələbat mövcuddur. Neftin böhrandan əvvəl yüksək qiyməti respublika hökumətinə böyük həcmli maliyyə vəsaitini Dövlət Neft Fondunda cəmləşdirməyə imkan vermişdir ki, bu vəsaitlərdən də maliyyə böhranı zamanı iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. Ölkə ixrac potensialında ikinci kateqoriya olan kənd təsərrüfatı məhsulları artıq köhnə bazarlar üzrə gəlirliliyini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm hissəni təşkil edən və maliyyə böhranının az nüfuz etdiyi nəqliyyat sahəsi və ölkənin tranzit sahəsi gəlirliliyini qoruyub saxlamışdır.

5. Dövlət və digər hökumət strukturlarının mühafizəkar, ehtiyatlı antiböhran tədbirləri dünya maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına mənfi təsirinin azaldılmasında əhəmiyyətli oynamışdır.

Bunun nəticəsində Azərbaycan global maliyyə böhranının təsirlərindən müdafiə olunmaqdan ötrü etibarlı «təhlükəsizlik yastığı» qazanmış, bu da özlüyündə hökumətin manevr etmə imkanlarını gücləndirərək, böhranın mənfi təsirindən yayınmaqda potensial və psixoloji imkanlar baxımından isə böhranın nəticələrini daxili imkanları hesabına aradan qaldırmağa imkan vermişdir.

Bununla belə global maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına müəyyən dərəcədə təsiri müşahidə edilmiş və aşağıdakı təsir kanalları olmuşdur:

1. Kənardan pul gəlirlərinin azalması. Xüsusilə Rusiyadan gələn pul baratların azalması istehlak dinamikasına mənfi təsir göstərir. Baratların hər 1% azalması qeyri -neft ÜDM-in 0.06% azalmasında özünü göstərir.

4. ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrində baş vermiş resessiya nəticəsində global tələbin azalması ilə qeyri - xammal ixracının azalması. İxracın azalması isə qeyri-neft sənayesində artıma mənfi təsir göstərir.

Böhran müddətində dövlətin özəl sektora, banklara və bütövlükdə bütün kommersiya strukturlarına dəstək göstərməsi cəmiyyət tərəfindən gözlənilən addım olmaqla dövlətin daha geniş imkanları sahəsində böhrandan tez və az zərərlə çıxmağa zəmin yaradır.

Qlobal maliyyə böhranı başladıqdan sonra Azərbaycanda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə təhlili göstərir ki, böhranın ən çox təsir göstərdiyi sahələrdən biri məhz bank sektorudur. Azərbaycanın kommersiya bankları qlobal maliyyə böhranı başlamamışdan öncəki 1 il ərzində xarici borclanmanı 3 dəfə artıraraq xaricdən 2.5 milyard dollar həcmində borc cəlb etmişdirlər. Götürülən borcların böyük əksəriyyətinin qısa müddətli kreditlər təşkil etdiyindən kommersiya bankları böhran başladıqdan sonra həmin borcları geri ödəməyə məcbur olmuşdur. Böhrana qədər olan müddətdə kommersiya bankları 1.2 milyard dollar həcmində borcu geri qaytara bilsələr də, böhran dövründə daha 1.3 milyard dollarlıq kreditin qaytarılması lazım idi. Qeyd olunan borclanma səviyyəsi və xüsusilə də əhəlinin banklardan əmanətlərini geri götürməsi nəticəsində banklara yerləşdirilmiş əmanətlərin həcmində müşahidə edilən kəskin azalma ilə əlaqədar olaraq banklar fəaliyyətlərini əvvəlki səviyyədə bərpa edə bilməmişdir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, 2008-ci ildə pul kütləsi əvvəlki illə müqayisədə aşağı tempə artaraq 25% -dən çox olmamışdır. Halbuki 2007-ci ildə bu göstərici 100% idi. Təbii ki, qlobal maliyyə böhranı ölkəyə daxil olan maliyyə vəsaitlərinin kütləsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxararaq pul qıtlığının yaranmasının əsas səbəblərindən birinə çevrilmişdir. Kommersiya banklarına dəstək istiqamətli atılan digər bir addım maliyyə qurumlarının 2009-2012-ci illərdə mənfəət vergisindən azad edilməsi olmuşdur. Bu qərar bank sektorundakı problemlər aradan qalxdıqdan sonra onların maliyyə vəsaitlərinin həcmnin artmasına xidmət etmişdir. Nəticədə böhranla bağlı olaraq mənfəətlə işləyən maliyyə təşkilatlarının sayında azalmalar məhz bunun bariz sübutudur. Böhrandan sonrakı dövrdə maliyyə sektorunun analizi göstərmişdir maliyyə təşkilatlarının 3 il müddətinə mənfəət vergisi ödəməkdən azad edilməsi, onlara praktik olaraq güzəşt vaxtının verilməsi bankların bu addımdan faydalanmaq imkanlarını artırmışdır. Böhran dövründə isə bank sektorunun risklərdən qorunması üçündöləyi addımlar ilə yanaşı birbaşa yardımlara da ehtiyac vardır. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranının təsiri Azərbaycan maliyyə sektoruna daha çox psixoloji xarakterli olmuş və maliyyə təşkilatlarının inkişafı strategiyalarına düzəliş edilməsinə səbəb olmuşdur.

Beləliklə bankların xarici antiböhran tədbirləri birbaşa surətdə dövlət tərəfindən bu istiqamətdə apardığı siyasət çərçivəsi ilə məhdudlaşır. Böhran zamanı milli valyutanın sabitliyinin təmin edilməsi Mərkəzi Bankın antiböhran siyasətinin əsas mahiyyəti olmuşdur. Sabit manat kursu həm istehlak, həm də istehsal təyinatlı idxalın strukturunda kəskin surətdə bahalaşmasının qarşısını almışdır. Bu amil əhalinin banklarda olan əmanətlərinin kəskin dəyərsizləşməsi, valyuta ifadəsində olan xarici borcun artması, manata ictimai inamın aşağı düşməsi kimi mənfi tendensiyalardan sığortaladı. Təbii ki, manatın sabitliyinin təmin olunmasına müəyyən maliyyə resursları tələb olunsaydı, ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2009-cu ildə 20 mlrd. dolları keçərək ÜDM-in 47% həddində olmuşdur. Eyni zamanda manatın sabitliyini qorumaq, xüsusilə də onun ABŞ dollarına nisbətən məsənnəsinin dalğalanmasına yol verməmək üçün manatın məzənnəsinin səbəb məzənnə üzrə hədəflənməsi kursu götürüldü. Nəticədə orta illik inflyasiya cəmi 1.5% olmuş, deflyasiya baş verməmişdir. Manatın real effektiv məzənnəsi 2009-cu ildə 3.5% aşağı düşmüşdür. Manatın sabit kursu və aşağı inflyasiya göstəricisi böhran ilində əhalinin real gəlirlərinin artım tempinin 6% səviyyəsində saxlanmasını təmin etmişdir. Bu, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə də müsbət təsir göstərmişdir. Makroiqtisadi tənzimləmə imkanlarını artırmaq və maliyyə siyasətinin çevikliyini artırmaq məqsədilə Mərkəzi Bank haqqında Qanuna dəyişikliklər edilmişdir. Edilən dəyişikliklər ilə əlaqədar olaraq Mərkəzi Bank bankların maliyyə vəziyyətini stabilləşdirmək məqsədilə 2009-cu ildə Ümumi Daxili Məhsulun təxminən 5%-i səviyyəsində likvidlik inyeksiyası həyata keçirmişdir. Bu tədbir nəticəsində bankların xarici borclarının restrukturizasiyasına və maliyyə vəziyyətinin stabilləşməsinə dəstək vermiş, pul kütləsinin azalmasının qarşısı alınmışdır. Mərkəzi Bankın uçot dərəcəsinin 2%-dək, məcburi ehtiyat normalarının isə 0.5%-dək azaldılması nəticəsində banklar kredit faizlərinin artırılmasına getmədilər, bu isə iqtisadi artımı və maliyyə dayanıqlığını dəstəkləmişdir. Məhz bunun nəticəsində bank sistemi qlobal maliyyə böhranını hazırlıqlı qarşılamışdır. Böhran dövründə isə bir sıra əlavə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Sığortalanan əmanətlərin məbləği 5 dəfə artırılaraq 30 min manatadək çatdırıldı, nəticədə banklara əhalinin inamı gücləndi. Ölkədə ipoteka

kreditləşməsinin dəstəklənməsi Mərkəzi Bankın antiböhran proqramının mühüm tədbirlərindən biri olmaqla eyni zamanda tikinti sektoru və daşınmaz əmlak bazarına stabilləşdirici təsir göstərmişdir.

Böhran zamanı Mərkəzi Bank tərəfindən bankların korporativ idarəetmə, xüsusilə risklərin idarə olunması sistemlərinə tələblər artırıldı. Banklara göstərilən məsləhət xidmətləri nəticəsində banklar daha strateji mövqe sərgiləməyə başlamışdır. Qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının tələbindən irəli gələrək Mərkəzi Bank 28 iyul 2009-cu il tarixində “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən banklara kreditlərin verilməsi qaydaları”nı təsdiq etmişdir. Daxili maliyyə bazarlarının sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə Mərkəzi Bankın iştirakı ilə Mütəşəkkil Banklararası Kredit Bazarında təminat sistemi yaradılmışdı. Ümumiyyətlə böhran dövründə dövlət tərəfindən bank sektoruna edilən dəstək çoxşaxəli və strateji yanaşma xarakteri daşımaqla 2008-2009-cu illərdə bir sıra aşağıda qeyd olunan tədbirlərlə müşayiət olunmuşdur:

1. Subordinasiya borclarının ümumi kapitalda rolu məhdudlaşdırıldı, subordinasiya borcunun maksimum məbləği birinci dərəcəli kapitalın 50 % - i həddində müəyyənləşdirildi;
2. İpoteka kreditlərində riskin səviyyəsi 50 % -dən 100 %-ə artırılmışdır;
3. Aktivlərin təsnifat dərəcələri sərtləşdirildi: Nəzarətdə olan aktivlər 6 %-dən 10 %-ə yüksəldildi, qeyri-qənaətbəxş aktivlər 25%-dən 30 %-yüksəldildi, təhlükəli olan aktivlər isə 50 % - dən 60 %-ə qaldırıldı;
4. Dasınmaz əmlakla - təminatla bağlı olan tələblər 120 %-dən 150%-ə artırıldı;
5. Banklarda kreditlərin verilməsi şərtlərinə dəyişikliklər edilməklə, borcaluların maliyyə vəziyyətinin və onun krediti qaytarma bilmə qabiliyyətinin dəyərləndirilməsinə, kredit portfelinin keyfiyyətinə nəzarət edilməsinə aid tələblər genişləndirildi;
6. Açıq valyuta mövqeyinin hesablanması metodikası təkmilləşdirilərək, balansdan kənar hesablar üzrə dəqiqləşdirilmələr aparılmış, mövqelərin hesablanması bank metalları ilə həyata keçirilən əməliyyatların əks etdirilməsinə start verilmişdir;

7. Kredit əməliyyatları üzrə faizlərin hesablanmasının saxlanılması haqqında qaydalara dəyişikliklərlə “faizləri hesablanmayan” kreditlər üzrə müstərinin ödənişləri ilə borc tələblərinin ödənilməsi növbəliyinə yenidən nəzər salındı;
8. Qorunan əmanətlər üzrə illik faiz dərəcəsi limitinin tətbiq edilməsində çeviklik təmin edildi, qorunan əmanətlər üzrə maksimum məbləğ 6 min manatdan 30 min manata qədər artırıldı;
9. İllik 15%-ə qədər olan bütün əmanətlər sığorta sistemində yer aldı;
10. Mərkəzi Bankın iştirakı ilə 2009 - cu il iyun ayından etibarən ipoteka kreditləsməsi bərpa edildi. Bunun fiziki və psixoloji təsiri nəticəsində əmlak bazarında qiymətlər stabilləşdi. Bu isə bank kreditlərinin girov teminatının dəyərdən düşməsinin qarşısını aldı;
11. AR-nın Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondunun dövriyyəyə buraxdığı qiymətli kagızlar üzrə risk səviyyəsi 0% təyin edildi;
12. AR Prezidenti 2009-cu il 7 avqust tarixində dövlət mülkiyyətində olan maliyyə institutlarına nəzarəti möhkəmləndirməyi nəzərdə alan “Nizamnamə kapitalında dövlətə məxsus səhmlər olan bank olmayan kredit təşkilatlarının və bankların idarə olunmasında dövlətin iştirakı şərtləri haqqında” Fərman verildi [43].

Bütün bu görülmüş tədbirlər nəticəsində bank sisteminin yüksək maliyyə dayanıqlığı təmin edildi. 2009-cu ildə maliyyə sektorun likvidliyi təxminən 80% səviyyəsində müəyyən edilmiş, kapitalın adekvatlıq göstəricisi 18% təşkil etmişdir. Nəticədə böhran vəziyyətinə baxmayaraq 2009-cu ildə kreditlər 17%, müddətli əmanətlər isə 30% artmışdır. Beləliklə, bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan böhrandan çıxmaq üçün xarici borc öhdəliklərinə getməmiş, öz daxili imkanları hesabına böhranın öhdəsindən gələ bilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, böhran dövründə “Fitch rating” beynəlxalq agentliyi ölkənin xarici valyuta reytingini “BB+”-dan “BBB-”-a qaldırmışdır.

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan hökumətinin 2009-cu il yanvar ayında keçirilmiş iclasında səsəndirdiyi 7 antiböhran istiqamətləri aşağıdakıları əhatə etmişdir:

1. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması.

1. İstehlak qiymətlərinin azaldılması istiqamətində tədbirlərin gücləndirilməsi;
5. Sosial öhdəliklərin dəstək görməsi;
3. Milli banklara dəstək, faiz dərəcələrinə və kreditlərə nəzarəti əhatələyən maliyyə monitorinqinin aparılması. Bundan irəli gələrək, antiböhran tədbirləri iş adamlarına bundan sonra belə güzəştli kreditlərin verilməsini nəzərdə saxlayır;
4. Real iqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun davam etdirilməsi;
2. İnhisarçılıqla daha effektiv mübarizənin aparılması;
6. Sənaye müəssisələrinin daxili bazara yönləndirilməsi;

2009-cu ildən başlayaraq ölkənin özünü bütün növ strateji ərzaq məhsulları ilə tam şəkildə təmin etməsi istiqamətində tədbirlər gücləndirilmişdir. Belə ki, fermerlərə subsidiyaların verilməsi, gübrə və texnikanın alınması və güzəştli şərtlərlə onlara verilməsi istiqamətində qanunvericilik normaları qəbul edilmişdir. Göründüyü kimi 2009-cu ildə əsas antiböhran tədbirləri birbaşa və dolayısı ilə sahibkarlığın böhran vəziyyətində inkişafı tendensiyasının təmin edilməsi yolu ilə iqtisadi sabitliyi qorumaqdan ibarət olmuşdur.

Qlobal maliyyə böhranı zamanı antiböhran tədbirlərinin əsas hədəflərindən biri məhz ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləməkdən ibarət olmuşdur. İstər MDB ölkələrində, istərsə də inkişaf etmiş dövlətlərdə həyata keçirilən antiböhran proqramlarının əsas istiqaməti sahibkarlığın dəstəklənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər paketinin həyata keçirilməsidir. 2009-cu ilədək İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsi ilə sahibkarlara 400 milyon manatadək kredit verilmişdir. Qlobal maliyyə böhranın müşahidə edildiyi dövrdə ölkədə sahibkarlığın inkişafına dəstək verilməsi üçün ayrılan maliyyə yardımları əlverişli biznes mühiti yaratmaqla yanaşı sahibkarları böhrandan zişansız ötürməsinə imkan yaratmışdır. Dolayısı ilə sahibkarlığın, xüsusən də kiçik və orta müəssisələrin inkişafı həm məşğulluğun təmin edilməsi, həm də rəqabətin gücləndirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı həmçinin yeni innovasiyaların tətbiqinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Böhran dövründə Azərbaycan hökumətinin sahibkarlara dəstək göstərməsi istiqamətində atdığı ən əhəmiyyətli addım azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə bağlı aparılan işlərin sürətləndirilməsi olmuşdur. 2008-ci ildə xarici investisiyaların həcmi 2.2 milyard manat olub ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 16.3 faiz az olmuşdur. Böhran dövründə qlobal investisiya bazarında nağd vəsaitlərin qıtlığı müşahidə edildiyindən böhran dövründə xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı müxtəlif mexanizmlərin yaradılması və tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. 2009-cu il 14 aprel tarixində “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və idarə edilməsi ilə bağlı hüquqi və iqtisadi münasibətləri tənzimləyir, həmin zonalarda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili qaydalarını müəyyənləşdirir [8] .

III FƏSİL. Azərbaycanın xarici ticarət, investisiya və rəqabət qabiliyyətinin Geoiqtisadi aspektləri.

3.1. Azərbaycanın xarici ticarətinin geoiqtisadi aspektləri

Qlobal böhrandan sonra dünyada mürəkkəb iqtisadi proseslərinin aktual olduğu bir dövrdə, hətta inkişaf etmiş ölkələrin ciddi maliyyə problemləri ilə üzləşdiyi vəziyyətdə ölkəmizin davamlı iqtisadi inkişafı, əsaslı yenidənqurma işlərinin genişlənməsi, insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası proseslərinin inkişaf etməsi son illər ərzində əldə edilmiş əsas nailiyyətlər kimi yadda qalan olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin vurğuladığı kimi, "Regionun siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzinə çevrilən, dinamik və hərtərəfli inkişaf edən Azərbaycanın iqtisadi qüdrəti və fəal xarici siyasəti beynəlxalq aləmə daha sıx inteqrasiyanı, ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsini təmin etmişdir".

Həyata keçirilmiş strateji əhəmiyyətli, planlaşdırılmış və məqsədli dövlət proqramlarının icra edilməsi nəticəsində son 10 il ərzində ÜDM 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə artaraq iqtisadiyyatda payı 70%-ə çatmış, investisiyalar 6,5 dəfə artmışdır. Bu dövr ərzində əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmış, yoxsulluq səviyyəsi 8,4 dəfə azalaraq 5,3 faiz təşkil etmiş, 1,2 milyondan çox iş yeri açılmış, işsizlik səviyyəsi 5 faiz təşkil etmişdir [45].

Baxmayaraq ki, ölkəmizin əsas ticarət tərəfdaşları ötən müddət ərzində bir çox maliyyə itkiləri ilə üzləşmişdir, bu müddət ərzində Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf müşahidə edilmiş, xarici dövlət borcunun Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) olan nisbəti 22.8 faiz (2017-ci il üçün hesablanmış 70,135.1 milyon manat ÜDM-ə nisbətdə), büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti 1,2 faiz, strateji valyuta ehtiyatları 2016-cı ilin sonuna 37.3 mlrd. ABŞ dolları təşkil edərək 28 aylıq mal və xidmət idxalına kifayət etmiş və xarici dövlət borcunu 4 dəfə üstələmişdir. Strateji valyuta ehtiyatları hazırda ÜDM-in 70 faizini təşkil etməkdədir [45].

Əldə edilmiş sosial-iqtisadi nailiyyətlər bir sıra beynəlxalq nüfuzlu təşkilatların hesabatlarında da öz əksini tapmışdır. Fitch, Standard and Poors və Moodys reyting agentlikləri son illər ərzində Azərbaycanın suveren reytingini mütəmadi olaraq

artırmaqdadır. Belə ki, son iki ildə iki kredit reyting agentliyi “Standard & Poor’s” və “Fitch” Azərbaycanın kredit reytingini yüksəltmişdir. “Fitch” beynəlxalq reyting agentliyi ölkəmizin emitentin uzunmüddətli xarici və yerli valyutada defolt reytingi üzrə proqnozuna yenidən baxaraq proqnozu “neqativ”dən “stabil”ə yüksəltmiş və “BB+” səviyyəsində təsdiq etmişdir. “Standard & Poor’s” Azərbaycana BB+ stabil kredit reytingi verib, “Moody’s”ün Azərbaycana verdiyi kredit reytingi “Ba2” isə stabil qalmışdır. Kredit reytingi müstəqil fondlar, xüsusilə investorlar tərəfindən Azərbaycanın tədiyyə qabiliyyətini müəyyən etmək üçün əsas göstəricidir və hər hansı bir ölkənin borclanma qabiliyyətini müəyyən etməkdə tətbiq edilə bilər. Kredit reytingi yüksəldikcə ölkənin xarici borclanması zamanı şərtlər (məsələn, borcun faizi aşağı düşür və s.) asanlaşır. Digər bir məsələ isə ondan ibarətdir ki, yüksək kredit reytingi kapitalın hərəkəti balansına müsbət təsir göstərir, belə ki, ölkəyə kapital axını stimullaşır və ölkədən vəsaitin çıxarılmasının qarşısı alınır.

Son illərdə respublikanın iqtisadi potensialının artması, həyata keçirilən diversifikasiya siyasəti, innovativ texnologiyalara əsaslanan və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı edən müəssisələrin açılması və fəaliyyətə başlaması eyni zamanda, ölkənin xarici ticarətində də müsbət dəyişiklikləri təmin etmişdir. Nəticə etibararı ilə xarici ticarətin coğrafiyası daha da genişlənmiş, onun əmtəə strukturu da zənginləşmişdir.

Azərbaycanın ticarət dövriyyəsinin 20 %-i İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, 12 %-i MDB, 44 %-i Avropa İttifaqı, 7 %-i Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Təşkilatı dövlədlərinin payına düşmüşdür. Cədvəl 3.1-dən göründüyü kimi son 10 il ərzində ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi iki dəfədən çox azalmışdır ki, bu da ixracda neft qiymətlərinin düşməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Cədvəl 3.1 Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası [41]

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə				Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə		
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40 586,0	466,6	125,5	788,3
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	8 578,3	37,9	85,4	30,8
2010	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14 759,6	120,0	105,0	125,3
2011	36 326,9	9 756,0	26 570,9	16 814,9	103,9	145,3	88,7
2012	33 560,9	9 652,9	23 908,0	14 255,1	89,3	96,9	86,2
2013	34 687,9	10 712,5	23 975,4	13 262,9	106,3	109,1	105,1
2014	31 016,3	9 187,7	21 828,6	12 640,9	94,1	85,4	98,0
2015	21 945,8	9 216,7	12 729,1	3 512,4	96,6	99,5	95,4
2016	17 675,7	8 532,4	9 143,3	610,9	87,6	90,1	85,8

Qlobal iqtisadi böhrandan sonra xarici ticarət dövriyyəsinin çəkisində baş vermiş artım 2011-ci ildə çox yüksək həddə çatmışdır. 2011-ci ildə Azərbaycanın ticarət (ixrac - idxal) əməliyyatlarının xüsusi çəkisi 44 milyard ABŞ dolları məbləğində olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin 34 milyard dollarını ölkədən ixrac olunmuş mallar, 9,7 milyard dollarını ölkəmizə idxal olunmuş mallar təşkil etmiş və 24 milyard dollar həcmində müsbət saldo yaranmışdır.

AR Dövlət Statistika Komitəsinin informasiyasına görə, 2017-ci ilin ərzində ölkəmiz 187 ölkə ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 116 ölkəyə məhsul ixrac olunmuş, 179 ölkədən məhsul idxal olunmuşdur. 2017-ci il ərzində ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi 24257,6 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixracın dəyəri 15475,6 milyon dollar, idxalın dəyəri 8782,0 milyon dollar təşkil etmiş, nəticədə 6693,6 milyon dollarlıq müsbət ticarət saldosu yaranmışdır. 2016-cı illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsi faktiki qiymətlərlə 12,3 faiz artmış, real ifadədə isə 10,7 faiz, o cümlədən ixrac 7,1 faiz, idxal 16,1 faiz azalmışdır [41].

Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına əsasən ixracın 31,9%-i İtaliyaya, 9,9%-i Türkiyəyə, 4,6%-i İsrailə, 4,3%-i Rusiyaya, 4,0%-i Çexiyaya, 3,9%-i Kanadaya, hər biri 3,4% olmaqla Gürcüstan və İndoneziyaya, 3,3%-i Almaniyaya, hər biri 3,2% olmaqla Portuqaliya və Çinə, 2,6%-i Hindistana, 2,5%-i Ukraynaya, 2,4%-i Fransaya, qalan 17,4 %-i isə digər ölkələrə göndərilmiş məhsulların dəyəri təşkil etmişdir. Ölkəmizə idxal olunmuş məhsulların ümumi dəyərinin 17,7%-i Rusiya, 14,5%-i Türkiyə, 9,7%-i Çin, 8,2%-i ABŞ, 5,2%-i Ukrayna, 5,1%-i

Almaniya, 3,6%-i İtaliya, hər biri 2,7%-i olmaqla İran və Birləşmiş Krallıq, 2,0%-i Braziliya, 1,9%-i Yaponiya, hər biri 1,8%-i olmaqla Norveç və Fransa, 23,1%-i isə digər ölkələr ilə aparılmış idxal əməliyyatlarının payına düşmüşdür [41].

2017-ci ərzində 1 538,4 milyon dollar həcmində qeyri-neft məhsulları ölkədən ixrac edilmişdir ki, bu da 2016-cı illə müqayisədə 24,4%, real ifadədə isə 22,2% çox olmuşdur. 2017-ci il ərzində 2016-cı illə müqayisədə mühüm məhsul növlərindən təzə meyvə, təzə tərəvəz , kartof , tütün meyvə və tərəvəz şirələri, çay, təbii üzüm şərabları və üzüm suslosu, meyvə və tərəvəz konservləri, qara metallardan borular, pambıq lifi, bentonit gili artmış, şəkər ixracı, bitki yağları, marqarin, polietilen, emal olunmamış alüminium, qara metallardan yarımfabrikatlar, pambıq ipliği azalmışdır. 2016-cı illə müqayisədə 2017-ci ildə xam şəkər və şəkər idxalı , çay, quş əti, mal əti (76,0%) , siqaret, minik avtomobilləri (2,3 dəfə), polad prokatı, hesablama maşınları, blok və qurğuları, rezin şinlər, qara metallardan çubuqlar, mineral gübrələr, polietilen, paltaryuyan maşınlar, qara metallardan küncüklər, məişət kondisionerləri, yük avtomobilləri, avtobuslar artmış, buğda, bitki yağları, kərə yağı, kartof, təzə tərəvəz, qara metallardan borular, mebel, sement və sement klinkerləri, məişət soyuducuları azalmışdır [41].

Ölkəmizin müxtəlif ölkə qrupları üzrə mərkəzləşmiş planlı və keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrlə, o cümlədən Qərbi Avropanın əksər ölkələri ilə ticarət əlaqələrində mənfi saldo ticarət balansı mövcuddur.

Son illər ərzində Respublikamızın xarici ticarət münasibətlərinin dövlətlər üzrə coğrafi strukturuna nəzər etsək, Asiya qitəsi ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsini görə bilərik. Halbuki, 2010-cu ilə qədər Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin genişlənməsi daha çox müşahidə edilirdi. Cədvəl 3.2-nin məlumatlarından aydın olur ki, 2008-ci ilin nəticələrini müqayisə etsək Asiya ölkələrinin Azərbaycanla ticarət əməliyyatlarındakı payı idxal üzrə 35%-dən 37% -ə qədər, ixrac üzrə 23,9%-dən 46,1%-ə qədər artmışdır. Amerika qitəsi ölkələrinə ixracın dinamikası isə 10 dəfə aşağı düşmüşdür. Ancaq bununla yanaşı region daxili ölkələrlə bu gün də ənənəvi ticarət münasibətləri davam etdirilir.

**Cədvəl 3.2. Dünya üzrə Azərbaycan Respublikasının
İxrac - idxal göstəriciləri [41]**

a) İdxalın coğrafi strukturu

Coğrafi regionlar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
reimport									
o cümlədən:									
Avropa	58,3	56,5	53,1	57,9	49,7	57,0	55,0	54,5	53,7
Asiya	35,0	35,5	39,2	32,6	39,3	34,3	35,0	33,5	37,1
Amerika	6,0	7,2	7,0	9,1	10,4	7,7	9,6	11,6	8,4
Afrika	0,5	0,6	0,3	0,1	0,4	0,8	0,1	0,1	0,2
Okeaniya	0,2	0,2	0,4	0,3	0,2	0,2	0,3	0,3	0,6

b) İxracın coğrafi strukturu

Coğrafi regionlar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
o cümlədən:									
Avropa	59,4	51,9	59,1	71,5	52,9	54,0	57,2	58,0	49,8
Asiya	23,9	30,7	29,7	18,9	38,5	39,9	35,7	35,3	46,1
Amerika	16,3	16,0	9,5	8,6	6,7	4,1	4,6	4,4	1,6
Afrika	0,4	1,4	1,6	1,0	1,8	2,0	2,5	2,3	2,5
Okeaniya	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0

Dövlət Statistika Komitesinin məlumatına görə 2017 -ci ildə Azərbaycan Respublikasının MDB -ə üzv dövlətlərlə qarşılıqlı ticarət dövriyyəsinin ümumi çəkisi 2 825 339,7 min ABŞ dolları təşkil etmiş, habelə idxalın çəkisi 2396 mln. ABŞ dolları, o cümlədən ixracın həcmi 1 mlrd. 50 mln. ABŞ dolları olmuş, xarici ticarət saldosu isə mənfi 1 346 mln ABŞ dolları təşkil etmişdir [41].

Ölkəmiz MDB məkanında həyata keçirilən ticarət əlaqələrinin aktiv iştirakçısıdır. Cədvəl 3.3-dən göründüyü kimi ölkəmizin əsas ticarət tərəfdaşı Rusiyadır, baxmayaraq ki, Rusiyanın MDB məkanında ticarət əməliyyatlarının cəmi 2-4 faizi ölkəmizlə həyata keçirilir. Ölkəmiz MDB məkanında Tacikistandan başqa

digər ölkələrlə mənfi ticarət saldosuna malikdir. Ən böyük mənfi saldo da Rusiya ilə ticarət əlaqələrində mövcuddur, belə ki, bu ölkədən idxal edilən məhsulların dəyəri ixracı 3 dəfə üstələyir.

Cədvəl 3.3 Azərbaycanın MDB ölkələri ilə ixrac-idخال əməliyyatlarının göstəriciləri /mln. dollarla/ [44]

Ölkələr	İxrac	İdxal	Saldo	Ölkələrin ümumi balansda faizlə payı	
				İxrac	İdxal
Ermənistan	-	-	-	-	1,9
Belorusiya	11,3	90,6	-79,3	1,8	5,6
Qazaxıstan	21,8	80,7	-58,9	3,4	5,0
Qırğızıstan	0,4	0,6	-0,2	0,1	0,0
Moldova	0,1	3,6	-3,5	0,0	0,2
Rusiya	392,7	1041,7	-649,0	61,3	64,3
Tacikistan	1,4	0,0	1,4	0,2	0,0
Türkmənistan	43,6	71,9	-28,3	6,8	4,4
Özbəkistan	2,0	13,3	-11,3	0,3	0,8
Ukrayna	166,9	316,3	-149,4	26,1	19,5
Ümumi	640,2	1618,8	-978,6	100	100

Ölkəmizin MDB ilə ixrac əməliyyatlarının səviyyəsinin aşağı düşməsinə baxmayaraq digər ölkələrlə ixrac göstəriciləri xeyli yaxşılaşmışdır. Bu isə onun göstəricisidir ki, ölkəmiz iqtisadi potensialını digər inkişaf etmiş bazarlara doğru yönəltməkdədir. Cədvəl 3.4-də bu tendensiya öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 3.4 MDB ölkələrinin MDB daxilində və xaricində əsas ixrac göstəriciləri (%-lə nisbət) [44]

Ölkə	2000	2005	2010	2015	2016	2017
Azərbaycan						
MDB ölkələri ilə	13	21	9	4	7	8
Digər dünya ölkələri ilə	87	79	91	96	93	92

Son illər Ukrayna MDB daxilində aktiv ticarət əməliyyatlarından kənarda qalmışdır. Birlik ölkələri ilə ticarətin azalması Ukraynanın GOST standartlarından uzaqlaşdığına və Avropa standartlarına uyğun olaraq istehsalını qurmaq istəyinə bağlıdır və bu da MDB ölkələri ilə ticarət və iqtisadi əlaqələrin durğunluğuna gətirib çıxarır. Ötən iki il ərzində Ukrayna ilə Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsi iki dəfə azalmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ukrayna Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biridir - Azərbaycanın ümumi ticarətində (5.7%) yeddinci yeri tutur. 2015-ci ildə MDB ölkələri arasında mal və xidmətlərin ticarətində Ukrayna 5-ci yeri tutur- Rusiya, Belorusiya, Qazaxıstan və Moldovadan sonra Ukrayna ilə. İki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsi 2013-ci ildə ən yüksək nöqtəyə çatdı və 979,0 milyon dollara çatdı. Ancaq sonrakı iki ildə 2,5 dəfə düşərək, 390,2 milyon dolları əhatə etdi. Eyni illərdə Azərbaycana ixrac da 2,5 dəfə düşərək 892,4 milyondan 349,8 milyon dollara qədər olmuşdur. Azərbaycandan idxal 86,6 milyondan 40,4 milyon dollaradək azalmışdır. Dövriyyənin azalması, əsasən, ənənəvi olaraq Azərbaycana metal məhsullar verilməsində fasilələr yaşayan Ukraynanın sənaye mərkəzi Donbassda hərbi əməliyyatlar nəticəsində fabriklərin fəaliyyət göstərməməsidir. Metallurgiya məhsulları Ukraynanın Azərbaycana ixracının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Digər bir səbəb isə Ukraynanın AB ilə azad ticarət zonası üzrə sazişi ratifikasiya etdikdən sonra Ukrayna ərazilərindən keçməklə Rusiyanın Ukrayna məhsulların tranzitinə dair tətbiq etdiyi bir sıra məhdudiyyətlərdir. Neftə gəldikdə isə, 2012-ci ildən Azərbaycan Ukraynaya bu məhsulun tədarükünü dayandırmışdır. Bunun səbəbi Gömrük İttifaqının formalaşması və rus qazının aşağı qiymətlərlə tədarükü idi. Bundan əlavə, Ukraynanın Cənubi dəniz limanında çox yüksək vergi dərəcələri tətbiq edilmişdir.

Uzaq xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinə baxdıqda isə illər üzrə bir sıra dövlətlərlə artım meyli müşahidə olunur. ABŞ-la ticarət dövriyyəsi 2016-cı ildə 2012-ci illə müqayisədə 4 dəfə, İndoneziya ilə isə 10 dəfə azalmışdır. Eləcə də, bir sıra Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrində azalma müşahidə edilmişdir. Məsələn ənənəvi ticarət partnyoru İtaliya və Fransa ilə 3 dəfə azalmışdır. Cədvəl 3.5-in məlumatlarından

aydın olur ki, Avropa ölkələrindən Macarıstan, Portuqaliya, Rumıniya, İspaniya, İsveçlə, Amerika qitəsində Kanada və Meksika ilə, Asiyada Çin, Şri-Lanka, Tayvan, Türkiyə ilə ticarət əlaqələri yüksələn xətt üzrə inkişaf etməkdədir.

Cədvəl 3.5 Ölkələr üzrə xarici ticarət dövriyyəsi [41]

	min ABŞ dolları				
Ölkələr	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	33 560 854,4	34 687 919,3	31 016 306,5	21 945 815,6	17 675 727,3
Müstəqil Dövlətlər Birliyi -Cəmi	3 630 005,0	4 062 880,9	2 921 244,1	2 487 471,5	2 825 339,7
o cümlədən:					
Belarus	79719,3	102031,3	99 032,7	93 674,6	124 537,9
Qazaxıstan	393427,3	370997,5	250 895,6	116 883,4	124 391,3
Qırğızıstan	28917,7	14528,2	27 502,9	8 165,2	6 725,2
Moldova Respublikası	9037,7	4205,5	5 501,4	4 007,9	4 462,4
Özbəkistan	19552,8	21447,6	61 512,2	17 041,4	15 366,0
Rusiya Federasiyası	2 338255,6	2 583022,7	1 954 751,7	1 855 692,3	2 051 082,5
Tacikistan	44147,7	13805,9	2 824,7	6 443,8	12 320,5
Türkmənistan	91627,8	88152,4	51 201,2	52 433,9	152 276,0
Ukrayna	625319,1	864689,2	468 021,7	333 129,0	334 177,9
Digər ölkələr -Cəmi	29930 848,4	30 625 037,4	28 095 062,4	19 458 344,1	14 850 387,6
o cümlədən:					
Almaniya	1 744739,7	2 179769,7	2 629 200,3	1 913 958,5	1 010 023,4
ABŞ	2 316495,7	1 366764,6	1 309 246,2	1 185 093,8	552 227,6
Argentina	15 016,6	7 099,7	11 045,4	15 163,4	12 970,6
Avstraliya	38 370,5	11 809,2	4 936,6	9 719,0	7 996,5
Avstriya	264 582,8	488 751,9	434 335,1	525 791,4	175 721,4
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	115 841,7	103 407,2	65 469,9	72 283,4	69 371,8
Bolqarıstan	623 536,8	138 685,0	124 596,9	13 219,5	39 809,7
Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	822 845,4	1 818 350,7	1 104 785,1	563 735,8	552 454,9
Braziliya	183 592,2	372 081,7	221 753,5	119 902,3	164 835,1
Çexiya Respublikası	609 986,1	305 023,4	637 974,4	607 892,9	316 309,1
Çin	815 625,0	654 972,1	760 945,4	565 111,5	975 421,3
Çinin xüsusi inzibati rayonu Honkonq	3 970,5	2 970,2	2 084,6	2 564,3	1 060,7
Danimarka	22 285,9	25 848,6	19 891,2	16 710,0	22 314,4

Finlandiya	51 910,1	63 917,3	70 899,4	34 734,4	12 893,8
Fransa	1 961 478,6	1 556 554,8	1 680 839,6	1 076 351,7	644 055,1
Gürcüstan	700 660,2	650 466,3	623 437,9	564 189,4	394 888,6
Hindistan	1 960 356,7	1 148 061,1	815 196,9	305 036,6	497 030,9
İndoneziya	1 794 590,7	2 800 600,4	2 045 069,9	497 733,5	123 555,4
İran İslam Respublikası	263 787,1	281 029,7	186 597,9	124 712,4	210 761,4
İspaniya	158 384,7	140 829,4	833 048,8	377 619,2	178 917,1
İsrail	1 728 210,7	1 278 290,9	1 790 908,3	826 405,1	679 735,5
İsveç	63 762,0	42 323,1	50 003,0	80 218,4	68 226,9
İtaliya	5 809 616,1	6 238 915,1	5 078 261,0	2 842 095,2	1 892 165,6
Kanada	41 066,0	14 596,0	254 746,0	240 354,7	76 129,6
Koreya Respublikası	243 935,7	263 647,2	186 310,2	133 985,2	72 165,0
Liviya	142 453,4	167 146,7	26 670,5	802,7	61,1
Macarıstan	23 767,3	33 099,5	95 552,6	27 960,2	41 060,5
Malayziya	389 669,4	30 342,4	33 170,0	84 343,0	37 653,5
Malta	51 992,8	1 092,1	86 547,3	142 028,3	106 389,6
Meksika	5 049,5	6 236,0	7 208,0	22 260,3	21 119,8
Norveç	23 825,8	38 633,7	33 922,0	145 366,9	278 733,4
Polşa	48 738,8	56 697,5	78 678,7	97 243,9	74 984,0
Portuqaliya	245 998,7	528 202,5	558 638,8	395 078,9	268 137,2
Rumıniya	83 589,7	128 841,4	142 100,1	148 643,8	169 819,9
Sinqapur	270 136,5	46 681,3	101 413,2	103 771,2	202 392,2
Şri-Lanka	12 939,8	17 510,1	15 906,4	14 611,1	44 190,6
Tayvan (Çinin əyaləti)	677 944,7	485 483,8	443 684,3	141 665,0	810 346,2
Türkiyə	2 120 430,2	1 989 790,7	1 789 134,2	2 648 642,1	2 314 398,4
Yunanıstan	849 039,0	815 105,5	318 778,0	161 923,8	15 807,1

**Cədvəl 3.6. Beynəlxalq standart ticarət təsnifatı üzrə İxracın və İdxalın
strukturu [41]**

idxalda xüsusi
çəkisi, faizlə

Nö	Məhsul bölmələri	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	o cümlədən:									
0	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	11,4	10,4	13,1	10,1	9,9	9,9	10,7	9,9	13,9
1	İçkilər və tütün	3,2	4,1	4,0	3,0	3,7	3,7	5,1	3,9	2,5
2	Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	2,9	1,7	2,7	2,7	3,5	3,0	1,6	2,3	2,2
3	Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar	1,6	1,1	1,1	0,9	0,9	1,3	3,2	1,6	3,2
4	Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	0,9	1,1	1,3	0,8	1,0	0,6	0,8	0,8	1,5
5	Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar	8,3	8,2	8,9	8,8	10,0	8,7	9,5	9,1	10,5
6	Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	16,9	17,4	21,6	19,7	21,5	18,1	19,4	25,6	22,3
7	Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	47,5	47,4	40,6	48,4	41,7	39,0	37,6	39,9	33,0
8	Müxtəlif sənaye məmulatları	7,2	8,5	6,6	5,3	7,7	7,0	7,5	6,9	10,7
9	Digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	8,7	4,6	0,0	0,2

ixracda xüsusi
çəkisi, faizlə

Nö	Məhsul bölmələri	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	o cümlədən:									
0	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	0,9	2,7	1,9	2,1	2,6	2,7	3,0	4,9	5,2
1	İçkilər və tütün	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3
2	Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	0,2	0,2	0,1	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2	0,5
3	Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analogi materiallar	97,1	92,8	94,1	94,4	93,1	92,7	92,4	87,9	87,0
4	Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	0,2	0,7	0,7	0,5	0,8	0,8	0,6	0,8	0,2
5	Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar	0,4	0,6	0,6	0,9	1,0	0,7	1,1	1,5	1,7
6	Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	0,9	1,2	0,8	1,1	1,2	1,1	0,9	1,4	3,0
7	Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	0,3	1,4	1,0	0,2	0,4	0,7	0,4	1,6	1,1
8	Müxtəlif sənaye məmulatları	0,0	0,2	0,3	0,2	0,2	0,6	0,9	0,7	0,2
9	Digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar	0,0	0,1	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,7	0,8

Xarici ticarət əlaqələrinin struktur xüsusiyyətlərinə nəzərdə yetirdikdə ölkəmiz keçid iqtisadiyyatına malik dövlətlərin əksəriyyəti kimi ticarət əməliyyatlarında əsas etibarı ilə yarımfabrikat, xammal məhsullarının ixracatçısı kimi tanınır, eyni zamanda daxili tələbatı ödəmək üçün ərzaq malları, elmi-texniki, innovativ məhsulları idxal

edir. Hazırkı dövrdə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkisafi prosesində meydana çıxan məsələlərin uğurla həlli əhəmiyyətli dərəcədə xarici ticarət əlaqələrin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və inkisafi əsasında ölkə iqtisadiyyatının qlobal iqtisadiyyata səmərəli şəkildə integrasiyasının təmin edilməsindən asılıdır. Bu gün ölkələr arasında iqtisadi sərhədlərin aradan qalxması, bütün ölkələr üçün müəyyən edilmiş razılaşdırılmış ümumi standartların müəyyən edilməsi, vahid qlobal dünya təsərrüfatı sisteminin müdaxiləyə gəlmə prosesini göstərir. Bu vəziyyətdə sosial-iqtisadi inkisafın səviyyəsindən və milli xarakterindən asılı olmayaraq istənilən ölkənin iqtisadi digər ölkələrin iqtisadi hədəfləri, xarici iqtisadi siyasətləri ilə uzlaşdırılmanın aparılmasını tələb edir. Bu siyasət vasitəsilə ölkələr qlobal iqtisadiyyatda fəal surətdə iştirak edərək bir tərəfdən özlərinin təbii ehtiyatları olmadıqları halda da ölkə iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyət strukturunu yaratmaq, dünya bazarında özünə məxsus yer almaq, cəmiyyətin mövcud tələbatını tam formada ödəmək, beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal surətdə iştirak etmək və s. bu kimi imkanları həyata keçirmək şansı əldə etmiş olurlar. Müasir dövrdə iqtisadiyyatda inkisafın təmin edilməsi yalnız xarici və daxili amillərin harmonik vəhdəti əsasında mümkün olur. Məhz bu səbəbdən xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatın qlobal integrasiyasının təmin edilməsi hazırkı dövrümüzdə dövlət müstəqilliyini əldə etmiş dövlətlərin iqtisadi – sosial siyasətinin strateji yönlərindən biri hesab olunur. Müasir zamanda bazar iqtisadiyyatını seçmiş Azərbaycan Respublikası özünün böyük – hərtərəfli iqtisadi potensialını istifadə etmək məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl texnologiyalarını və maliyyə vəsaitlərini milli iqtisadiyyata istiqamətləndirir, onlarla əlverişli əməkdaşlıq münasibətlərini inkişaf etdirir. Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın beynəlxalq müstəvidə tanınması və diplomatik münasibətlərin qurulması dünyanın bir çox dövlətləri ilə ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin qurulmasına və ölkənin qlobal integrasiyasına geniş imkanlar yaratmışdır. Müstəqilliyin ilk illərində MDB ölkələri ilə ticarət tərəfdaşlığına üstünlük verən ölkəmiz getdikcə uzaq xarici ölkələrlə ticarət münasibətlərini inkişaf etdirmişdir.

Dövlət xarici ticarət siyasəti strategiyasını hazırlayarkən və həyata keçirərkən bir sıra vəzifələri yerinə yetirir:

- İxracın diversifikasiyalaşdırılması;
- Bank və maliyyə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun təşkil edilməsi;
- Xarici investisiyaların əlaqələndirilməsi;
- Xammal məhsulları ilə yanaşı hazır məhsulların ixrac edilməsi;
- Səmərəli valyuta siyasətinin tətbiq edilməsi;
- Sərfəli və strateji bazar seçiminin aparılması;
- Xarici sərmayədarlar tərəfindən ölkədə əldə edilmiş gəlirin yenidən ölkəyə investisiya formasında cəlb olunmasına nail olmaq;
- Ticarət əlaqələrində vahid pəncərə sisteminin tətbiq edilməsi;
- İxracın dövlət tərəfindən stimullaşdırılması və strukturuna nəzarət sisteminin təşkil edilməsi;
- İstehsal edilən, habelə ixraca gedən məhsulların beynəlxalq keyfiyyət tələblərinə uyğunlaşdırılmasının təmin edilməsi.

Dövlət xarici ticarət strategiyasını həyata keçirərkən, müəyyən zamanda mövcud siyasi-iqtisadi şəraitdən və vəziyyətdən, ölkənin özünəməxsus siyasətindən və geoiqtisadi mövqeyindən irəli gələrək müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. AR xarici ticarət üzrə siyasətini reallaşdırarkən əsas eibarı ilə aşağıdakı vasitələrdən yararlanır:

- Daxili bazarın milli mənafehlərə uyğun qorunması sisteminin təşkil edilməsi;
- Xarici ticarətlə əlaqəli aparıcı sahələrə məqsədyönlü investisiya siyasətinin işlənilməsi;
- Effektiv gömrük, vergi, tarif siyasətinin tətbiq edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının ümumi xarici ticarət siyasətində başlıca prioritetləri isə aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq və regional iqtisadi proseslərdə ölkənin iştirakının intensivləşdirilməsi.
- Ölkənin mövcud ixrac potensialının yaradılması və inkişafı
- Neft-qaz ixracı üzrə nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması və istismarı
- TRASECA və digər mühüm nəqliyyat dəhlizlərində iştirak etmək;

- İdxal məhsullarını istehsal edə bilən sahələrin inkişaf etdirilməsi yolu ilə idxal asılılığının azaldılması;
- ÜTT-yə əlverişli şərtlər çərçivəsində üzv olmaq;
- Səmərəli fəaliyyət göstərən - gəlirlə işləyən ixrac sindikatlarının yaradılması

3.2. Azərbaycanla xarici investisiyaların geoiqtisadi aspektləri

Uğurla həyata keçirilən geoiqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq ötən dövrdə Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda münasibətləri inkişaf etmiş, qarşılıqlı maraqlara xidmət edən transmilli layihələr icra edilir, inkişaf etmiş regional lider dövlətlərlə, beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq münasibətləri formalaşdırılmış, ölkənin nüfuzlu qurumlarda, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarında yüksək səviyyədə iştirakı təmin edilmişdir. Həyata keçirilən iqtisadi siyasətin vacib və əhəmiyyətli istiqamətlərindən biri xarici investisiyaların, innovativ texnologiyaların, eləcə də idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsidir. İnvestisiyaların ölkəyə cəlb edilməsini təmin etmək məqsədilə mühüm islahatlar həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Qazaxıstan və Rusiya ilə birlikdə MDB dövlətləri içərisində kredit reytingi ən yüksək olan ölkədir. Azərbaycanın kredit reytingləri hətta Türkiyə ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədədir. Nəzərə asaq ki, Qazaxıstan və Rusiya daha aşağı kredit reytingi olan ölkələrlə birlikdə eyni iqtisadi zonanın üzvləridir, Azərbaycan faktiki olaraq yerləşdiyi bölgədə ən cəlbedici kredit reytinginə malik dövlətdir. Bu göstəricilər isə ölkəmizə investisiyaların axınına əlverişli şərait yaratmışdır.

Cədvəl 3.6 –dan aydın olur ki, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların həcmi 2012-ci illə müqayisədə təxminən 2 mlrd. Manat artmışdır. Bu dövr ərzində xarici investisiyaların həcmi 2 dəfə artmışdır.

Cədvəl 3.7. İqtisadiyyata yönəldilmiş investisiyalar [41].

	2012	2013	2014	2015	2016
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları (xarici investisiyalar nəzərə alınmaqla):					
mlyn.manat	20251,1	21448,2	21890,6	20057,4	22868,5
mlyn.dollar	25777,8	27340,0	27907,5	19547,2	14329,5
Xarici investisiyalar:					
mlyn.manat	8102,7	8269,3	9175,7	10998,9	16216,1
mlyn.dollar	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1	10161,1
Daxili investisiyalar:					
mlyn.manat	12148,4	13178,9	12715,0	9058,5	6652,4
mlyn.dollar	15463,8	16799,1	16209,8	8828,1	4168,4

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar cədvəl 3.7 – də öz əksini tapmışdır. Göründüyü kimi daha çox investisiyalar sənaye sahəsinə cəlb edilmişdir.

Cədvəl 3.8. İqtisadiyyatın bölmələri üzrə əsas kapitala istiqamətlənmiş yatırımlar.

İllər	Cəmi	o cümlədən					
		sənaye	kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	tikinti	nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	informasiya və rabitə	digər sahələr
milyon manat							
2012	15407,3	6039,9	648,8	499,0	2621,1	329,5	5269,0
2013	17850,8	7499,6	574,3	707,8	3570,0	200,7	5298,4
2014	17618,6	7639,5	363,9	2221, 7	2440,6	157,5	4795,4
2015	15957,0	8499,9	355,4	2123, 5	2199,9	335,3	2443,0
2016	16772,8	9949,8	325,1	2831, 8	1392,3	199,4	1074,4
faiz							
2012	100	39,2	4,2	3,2	17,0	2,1	34,3
2013	100	42,0	3,2	4,0	20,0	1,1	29,7
2014	100	43,4	2,1	12,6	13,9	0,9	27,1
2015	100	53,3	2,2	13,3	13,8	2,1	15,3
2016	100	63,1	2,1	17,9	8,8	1,3	6,8

İqtisadiyyatda əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların 66.1%-i isə qeyri-neft sektorunun payına düşür. Hazırda respublikanın qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyalar üzrə ən böyük investorlar Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Yaponiya, Fransa və İtaliyadan olan iş adamlarıdır. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına üzv dövlətlərin investisiyaları hesabına isə Azərbaycanda 2700-dək müəssisə yaradılıb ki, bu isə ölkədə fəaliyyətlə məşğul olan xarici investisiyalı kompaniyaların təxminən 37%-ni təşkil edir. Qeyri-neft bölməsinə birbaşa xarici investisiyalar üzrə ən iri investorlar 26 % payla Türkiyə, 16%-lik payla Böyük Britaniya və 12%-lik payla ABŞ olmuşdur. Hal-hazırda ölkədə 6857 xarici yatırımılı müəssisə fəaliyyət göstərməkdədir. Sözü gedən şirkətlərin 36%-i Türkiyə, 8,3%-i Rusiya, 7,8%-i Böyük Britaniyanın investisiyaları əsasında yaradılmışdır.

Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipi ilə qeydiyyata alınmasına başlanmasından sonra dövlət qeydiyyatına alınmış 36254 hüquqi şəxsdən 5470-i xarici investisiyalı müəssisələr olmuşdur ki, bu da qeydiyyata alınan müəssisələrin 15%-ni təşkil edir.

2017-ci il ərzində ölkədə qeydiyyata alınan 558 xarici investisiyalı müəssisələrdən 147-si (26,3%) Türkiyə Respublikasının, 81-i (14,5%) İran İslam Respublikasının, 52-si (9,3%) Pakistan İslam Respublikasının, 39-u (7%) Rusiya Federasiyasının, 29-u (5,2%) Hindistan Respublikasının, 25-i (4,5%) Ukraynanın, 25-i (4,5%) Gürcüstanın, 160-ı isə (29%) digər xarici ölkələrin investorlarıdır [45].

Göründüyü kimi ölkəmizdə cəlb edilən xarici investisiyalarda qonşu ölkələrlə yanaşı uzaq xarici ölkələr, eyni zamanda islam ölkələri əhəmiyyətli çəkiyə malikdirlər. Xarici investisiya şirkətləri eyni zamanda, Azərbaycanda dövlət əsaslı vəsait hesabına həyata keçirilən infrastruktur və digər layihələrdə podratçı və subpodratçı qismində fəal iştirak edirlər.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkisafında davamlılıqlığın təmin edilməsində mühüm şərtlərdən biri ölkə ərazisindən keçən tranzit neft və qazının müvəffəqiyyətlə dünya bazarına çıxarılmasıdır. Bu məqsədlə karbohidrogen xammalının ixrac edilmə istiqamətlərinin diversifikasiyasının təmin edilməsi, müxtəlif nəqliyyat növlərini istifadə etməklə etibarlı və zəmanətli kommunikasiya layihələrinin işlənilməsi

zəruridir. Ölkəmizin təşəbbüsü ilə reallaşan regional əhəmiyyətli neft-qaz layihələri xarici investorlar üçün böyük maraq kəsb edir. Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasında mühüm əhəmiyyətə malik Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri ən böyük investisiya layihələrindən biridir. Bu layihə ölkəmizin geoiqtisadi üstünlüyünü təmin etməkdə, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında strateji əməkdaşlığın qurulmasında mühüm rola malik olmuşdur.

2006-cı ilin iyun ayından 2017 - ci ilin axırına kimi BTC ilə ümumilikdə 383 milyon tondan artıq (təxminən 2,87 milyard barel) xam neft nəql edilmiş və Ceyhanda 3758 tankerə yüklənərək dünya bazarlarına çıxarılmışdır.

2013-cü ildə Azərbaycan qazının Avropaya çıxarılması üçün Şah Dəniz Konsorsiumu tərəfindən ixrac marşrutunun seçilməsi və ona dair investisiya qərarının verilməsi Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əlavə investisiya qoyuluşunu nəzərdə tutur. Ümumi dəyəri 4,5 milyard avro olan layihənin TANAP üzrə 91%-i, TAP üzrə 65% işləri yekunlaşmışdır. Bu il isə Avropa İnvestisiya Bankı layihəyə 1,5 mlrd. avro investisiya yönəltmişdir.

3.3. Müasir dövrdə Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətlik vəziyyəti və onun yüksəldilməsi strategiyası

Dünyanın hazırki inkisafının geoiqtisadi üstünlüklərinin elmi-texniki nailiyyətləri olan mövqelərə keçməsi vəziyyətində beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması milli iqtisadiyyatların həyat qabiliyyəti və geoiqtisadi məkanda mövqeyinin əlverişlilik dərəcəsini dolğun surətdə əks etdirən göstəriciyə çevrilmişdir. Hazırda dünya dövlətləri ilk növbədə, öz milli iqtisadi sistemlərinin rəqabət qabiliyyətini gücləndirməyə çalışırlar. Bir çox ölkələrdə bu məqsədlə strateji əhəmiyyətli sənədlər qəbul edilir, struktur islahatları aparılır. Ölkəmizdə də iqtisadiyyatın beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi prioritet vəzifə hesab edilir. Belə ki, ölkəmizin əsas strateji sənədi olan “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında Azərbaycanın önündə dayanan mühüm, hətta bu cür demək olarsa, başlıca vəzifə ölkənin uzun müddətli dövrdə dayanıqlı,

yüksək mövqenin təmin olunması və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasıdır [1].

Respublikada həyata keçirilən əsaslı iqtisadi islahatlar Azərbaycanın müasir dövrdə yeni iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasına xidmət etməkdədir. Bu baxımdan Prezident İlham Əliyevin 2016-cı il martın 16-da imzaladığı “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” Sərəncam bu istiqamətdə vacib rola malikdir. Müasir dünyada baş verən son siyasi, iqtisadi və sosial proseslər Azərbaycanda da iqtisadi proseslərə yeni baxış yaratmışdır. Neft qiymətlərinin düşməsi nəticəsində ölkəmizin valyuta gəlirlərinin azalması ilə ölkə iqtisadiyyatının bir sıra sahələrində mürəkkəb vəziyyət yaranmış və yalnız ölkə başçısının çevik, eyni zamanda yaxın və uzaq gələcəyə hədəflənmiş iqtisadi strategiyası nəticəsində vəziyyət böhran həddinə çatmamışdır. Bu gün ölkədən kapital axınının qarşısının alınması, sahibkarlara yerli və xarici bazarlara çıxışın təmin edilməsi, bütün növ investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması və iqtisadi inkişafa səbəb olan mühüm layihələrin həyata keçirilməsi, müasir tələblərə cavab verən insan kapitalının hazırlanması, idarəetmənin və planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin vacib hissəsini təşkil edir. Aparılan islahatlar ölkəmizin qlobal rəqabət qabiliyyətini əsaslı dərəcədə yüksəltmişdir.

Qlobal inkişaf mərhələsində bazar münasibətlərinin mütləq üstünlüyü, istehsalda transmilli proseslərin inkişaf etməsi və iqtisadi açıqlığın yüksək səviyyəsi şəraitində dövlətlərin beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin artmasının qiymətləndirilməsi, Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) təşəbbüsü ilə “Qlobal Rəqabət qabiliyyətlilik Hesabatı” nda göstərilən Qlobal Rəqabət qabiliyyətlilik İndeksləri və Lozana Menecmentin İnkişafı Beynəlxalq İnstitutunun (MİBİ) təşəbbüsü ilə hazırlanan “Dünya Rəqabətcabiliyyətlilik İlliyi”ndə göstərilən reytinglərə əsaslanmaqla müxtəlif ölkələrdə inkişafın dinamikasını ifadə edən vacib alətə çevrilmişdir.

2009-2016-cı illərdə “Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik Hesabatı”na əsasən, Azərbaycan beynəlxalq rəqabətliyinə görə MDB ölkələri arasında lider mövqeyini qoruyub saxlamışdır.

Cədvəl 3.9. MDB ölkələrinin “Qlobal Rəqabət qabiliyyətlik Hesabatı”nda mövqeləri [44]

İllər Dövlətlər	2012		2013		2014		2015		2016	
	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer	Bal	Yer
Azərbaycan	4,5	40	4,6	37	4,4	46	4,5	39	4,5	38
Rusiya	4,4	45	4,5	43	4,2	67	4,3	64	4,4	53
Ukrayna	4,1	79	4,0	85	4,1	73	4,1	84	4,1	76
Moldova	4,0	84	3,9	100	3,9	87	3,9	89	4,0	82
Gürcüstan	4,2	66	4,3	59	4,1	77	4,2	72	4,2	69
Ermənistan	4,0	82	4,1	79	4,0	82	4,1	79	4,0	85
Qazaxıstan	4,5	42	4,4	53	4,4	51	4,4	50	4,4	50
Qırğızıstan	3,8	102	3,7	111	3,4	127	3,6	121	3,7	108
Tacikistan	4,0	80	4,1	77	3,8	100	----	----	3,9	91

MDB-ə üzv ölkələrin qlobal rəqabət qabiliyyətliliyinin başlıca blokları üzrə göstəricilərinin analizi göstərir ki, 2012 - ci ildə qlobal rəqabət qabiliyyətliliyin baza göstəricisinə əsasən Azərbaycan Rusiyadan sonra ikinci, digər illərdə isə birinci mövqeyə sahib olmuşdur. İnnovasiyalar və biznes mühiti göstəricisinə əsasən ölkəmiz hesabat dövrü ərzində MDB dövlətləri arasında birinci mövqeyə malikdir. Effektivliyi artıran şərtlər göstəricilərinə əsasən Azərbaycan Qazaxıstan, Ukrayna və Rusiyadan sonra dördüncü, 2013-cü ildə bir pillə irəliləyərək, Qazaxıstan və Rusiyadan sonra üçüncü mövqeyə sahiblənmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, peşə hazırlığı, əmtəə bazarının effektivliyi, əmək bazarının effektivliyi, inkişaf etmiş maliyyə bazarları, mövcud innovativ bazarların ölçüsü və üstünlüklərdən istifadə edə bilmək imkanları çox vacib iqtisadi inkişaf sarısından vacib olmasına baxmayaraq, ölkəmiz bu yönərdə fərdi mövqeyini hələ də yaxşılaşdırma bilməmişdir.

Son illər ölkəmizin beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlmiş və deyə bilərik ki, “Makroiqtisadi mühit” indikatoruna aid olan meyarlar üzrə yeri kifayət qədər yaxşıdır. Bu göstəricinin stabil qalması üçün mövcud vəziyyətin bütün şərtləndirici amilləri nəzərə alınmaqla, bu parametri formalaşdıran amillərə diqqət artırılması tələb olunur. Ölkəmizin bu göstərici üzrə mövqeyi 2015-ci ildə 10-cu yerdən 2016-cı ildə 39-cu yerə düşmüşdür ki, bu da dövlət və inflyasiya borcu göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu faktorlar isə daha çox monetar mahiyyət kəsb edir və iqtisadi stabilliyi təmin edən fiskal amillər ilə müqayisədə daha aşağı qarşılıqlı təsirlərə sahibdir.

Ölkəmiz global rəqabətqabiliyyətlik göstəriciləri üzrə “İnnovasiyalar” indikatoru üzrə vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır. (2011- ci ildeki 60-cı sıradan 2016-cı ilde 44-cü yerədək). Axırncı ildə bu göstəricinin ümumi yerinin formalasmasına “Üstün texnologiyaların dövlət satınalması” (14-cü sıra), “Şirkətlərin elmi - tədqiqat islərinə xərcləri ” (38-ci mövqe) parametrləri biznesin və dövlətin innovasiya və elmi-texniki tərəqqiyə önəm verdiyinin göstəricisi olmaqla iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Bütün bu müsbət tendensiyalarla yanaşı bir məsələni vurğulamaq lazımdır ki, mövcud iqtisadi vəziyyət ölkənin milli, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməyi, mövcud imkanlardan düzgün istifadəni əsaslandırmaqla yanaşı, inhisarlaşmanın aradan qaldırılmasını, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını, maliyyə dayanıqlığı üçün yaranmış risk amilinin aradan qalxmasını, sahibkarların hüquqlarının müdafiə edilməsini və təşkilatçılıq qabiliyyətinin gücləndirilməsini, investisiyaların cəlb edilməsində dövlətin payının və istiqamətinin optimal təşkil edilməsini, ixrac potensialının və onun stimullaşdırılmasının təmin edilməsini, sərfəli sahibkarlıq və investisiya mühitinin yaradılmasını, sağlam rəqabətin və kooperasiyanın təkmilləşdirilməsini daha da aktual etmişdir. Bütün bu məsələlər “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə göstərildiyi kimi, müasir dövrün ən vacib strateji çağırışı olan “kapital akkumulyasiyası” əsaslı modeldən “məhsuldarlıq” əsaslı keyfiyyətli artım modelinə keçidin təmin edilməsini özündə əks etdirir. Beləliklə, ölkəmizin iqtisadiyyatda yeni

modelin əsas göstəriciləri və onları aşkar edən amillər qeyd olunan strateji sənəddə öz izahını tapmışdır. Əsas məqsəd əldə edilmiş nailiyyətlərin qorunub saxlanması və həyata keçirilən islahatların davamlılığının təmin olunmasıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji yol xəritələrinin əhəmiyyətləri olaraq bir neçə məsələni nəzərdən keçirmək əhəmiyyətlidir ki, bu da ölkənin global rəqabət qabiliyyətinin güclənməsinə geniş imkanlar yaradır:

- monetar və fiskal siyasətin uyğunlaşdırılması,
- investisiyaların və risklərin idarə edilməsinin optimallaşdırılması,
- müəyyən vəziyyətlərdə nəzərdə tutulmuş cari və strateji məqsəd və proseslərin düzgün müəyyənləşdirilməsi,
- innovativ texnologiya və məhsulların inkişaf etdirilməsi,
- maliyyə və marketinq proseslərinin optimallaşdırılması.

Sənəddə maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi və davamlı monetar siyasətin təkmilləşdirilməsi strateji hədəflərdən biri kimi qəbul edilmişdir. Strateji sənədlərin üstünlüklərindən biri budur ki, bu zaman strateji hədəflər konkret məqsəd və vəzifələri nəzərdə tutmaqla onların icrası işlək nəzarət mexanizmi ilə yekunlaşır. Strateji yol xəritələrinin metodologiyası iqtisadi proseslərin səmərəli surətdə həyata keçirilməsini və investisiyaların effektivliyinə zəmin yaradan analitik sxemləri tətbiq edir. Strateji hədəflər “bazara istiqamətlənmə” (market-based) və “ehtiyatlara istiqamətlənmə” (resource-based) yanaşmalarını optimal surətdə uzlaşdırmaqla məqsəd və vəzifələrin prioritet qiymətləndirilməsi şəraitində müəyyən edilmişdir.

Ölkəmizdə qəbul edilmiş strateji “Yol Xəritəsi”ndə məqsəd və hədəflər müasir çağırışlara uyğun olaraq müəyyən edilmiş, mövcud iqtisadi durumu və gələcəyə yönəlmiş inkişaf strategiyasına uyğun investisiya siyasəti və kompleks tədbirlər sistemi ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Strateji Yol Xəritəsində milli iqtisadiyyat üzrə 2020-ci ilə qədər strateji hədəf xarici mənfi təsirlər nəticəsində meydana çıxmış vəziyyətdən çıxmaq üçün qısa müddətdə iqtisadiyyatın sabit vəziyyətdə saxlanması, ortamüddətli dövrdə diversifikasiya və yeni hərəkətverici qüvvələr hesabına inkişafın dəstəklənməsi, uzunmüddətli dövrdə isə dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya olunmaqla rəqabətqabiliyyətinin artırılması kimi

məqsədləri qarşıya qoyur və bu məqsədlərə nail olmaq üçün nəzərdə tutulmuş strateji hədəflərin həyata keçməsi istiqamətində qeyri-neft sektorunda daha çox dəyərini yaradılması ilə gəlirlərin artması, yeni iş yerlərinin açılması, təbii ehtiyatlardan optimal istifadə edilməsi, neftdən asılı iqtisadiyyatın aradan qaldırılması, milli valyutaya etimadın gücləndirilməsi kimi vacib tədbirlərin əhəmiyyəti təsdiq edilmişdir.

Beynəlxalq təcrübədə uğurlu konsepsiya kimi qəbul edilmiş yol xəritələrində rəqabətlə yanaşı, kooperasiyaların inkişaf etdirilməsi, onun fərqli forma və metodlarının tətbiq edilməsi, bu işdə dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, biznesin təşkilində ərazi və sektorlararası kooperativləşmədə mühüm alət hesab edilən klasterlərdən istifadə olunması iqtisadi inkişafda vacib amil kimi dəyərləndirilir. ABŞ-da şirkətlərin çoxu klasterlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir və onların ÜDM-də payı 60%-dən çoxdur. Avropa İttifaqı ölkələrində isə əmək qabiliyyətli əhəlinin 38%-dən çoxu klasterlərdə çalışır. Məhz kooperasiyaların inkişaf etdiyi ölkələrdə rəqabət qabiliyyətli istehsalat yüksək səviyyədə müşahidə edilir. Sənaye sahələri tam olaraq klasterləşmə ilə əhatə olunan Şimal-Qərbi Avropa ölkələri, Finlandiya, Danimarka, Norveç, İsveç iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətinə görə dünyada qabaqcıl yerdə dayanır. Həmçinin Almaniya və Fransanın da bir çox sənaye sahələrində klasterləşmə güclü mövqeyə malikdir. Cənub-Şərqi Asiyada, Çində, Sinqapurda, Yaponiyada da klasterlərin yaranması prosesi sürətli hal almışdır. Məsələn, Çində 30 min şirkəti, 3,5 milyon işçini özündə birləşdirən, ildə 200 milyard dollar məhsul istehsal edən 60 xüsusi klaster-zonalar mövcuddur.

Müasir qlobal çağırışlar arasında mühüm əhəmiyyətə malik olan tendensiyalardan biri də iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi və effektivliyinin qiymətləndirilməsinə ənənəvi yanaşmaların transformasiyası çıxış etməkdədir. Bu gün elmi-texniki tərəqqinin bilavasitə nəticəsi kimi iqtisadiyyatda elektron idarəetmənin tətbiqi, “bilik iqtisadiyyatı”, “informasiya iqtisadiyyatı” kimi inkişaf proseslərini özündə əks etdirən anlayışların bu gün aparıcı iqtisadi kateqoriyalara, habelə qlobal iqtisadi inkişaf çağırışlarına dönüşməsi iqtisadi fəaliyyət və eləcə də onun idarə edilməsi siyasətinin paradiqmasını dəyişməkdədir. Yeni inkişaf mərhələsinin vacib əlaməti

kimi milli iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı asılılıqlarının güclənməsi ilə yanaşı iqtisadi müstəqilliyin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsi çıxış etməkdədir. Milli iqtisadi müstəqilliyin zəifləməsi iki istiqamətdə baş verməkdədir. Birinci istiqamət istehsalın xarakteri ilə bağlı olaraq istehsalda ənənəvi təbii ehtiyatların “bilikyönlü məhsullar” ilə əvəzlənməsinin sürətlənməsidir. 2-ci istiqamət dünya iqtisadiyyatının “bütövləşməsi” yanaşması ilə əlaqədardır. TMK-lar, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar və integrasiya birliklərin qloballasma siyasəti adı altında iqtisadi məkanı birləşdirməsi milli iqtisadi sistemlərin azadlığının aradan qalxmasına gətirib çıxarır. Belə perspektivdə, Azərbaycanın “kiçik iqtisadiyyat”lı, lakin zəngin resurslu, əmək tutumlu mentalitetli” və əlverişli geoiqtisadi mövqe “ölkə kimi global çağırışları hədəf olaraq deyil, yönləndirici olaraq qəbul etməsi mühüm hesab edilməlidir.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə global ziddiyyətlərin, iqtisadi şokların üstünlük təşkil etdiyi bir zamanda milli, iqtisadi, siyasi xüsusiyyətlərinə görə gərginliyi ilə seçilən Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası uğurla həyata keçirilməkdədir. Keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrlə müqayisədə ölkəmiz son illər ərzində istər beynəlxalq əlaqələrin möhkəmlənməsi, istərsə də daxili iqtisadi sabitliyə nail olunması baxımından böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Azərbaycan malik olduğu coğrafi üstünlüyündən, zəngin təbii sərvətlərindən özünün geoiqtisadi maraqlarının təmin edilməsi baxımından düzgün istiqamətdə istifadə edərək nəyinki regionda lider dövlətə çevrilmiş, eləcə də uzaq xarici dövlətlərin etibarlı ticarət tərəfdaşına çevrilmiş, əlverişli biznes mühiti sayəsində investorlar üçün gəlirli bazar rolunu oynamaqda davam edir. Ölkəmizin geoiqtisadi üstünlüyü əhalinin rifah halının yüksəlməsinə öz töhvəsini vermiş, insan kapitalının inkişaf etməsi üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Bununla belə ölkəmizdə son illər qəbul edilmiş strateji sənədlər də onu deməyə əsas verir ki, iqtisadi inkisafın davamlılığının, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün bir neçə mühüm tədbirlərin görülməsi zəruridir:

- İqtisadiyyatın neftdən, enerji resurslarından asılılığının qarşısının alınması istiqamətində tədbirlərin görülməsi. Bu gün dünyada inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM strukturunda xidmət sektoru üzrə gəlirlər üstünlük təşkil edir. Ölkəmizdə xidmət sektorunun zəif inkisafını nəzərə alaraq bu sektorunun, məsələn, turizm xidmətlərinin inkisafi istiqamətində zəruri tədbirlərin görülməsi vacib addım hesab edilə bilər.
- Bu gün ölkəmiz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə əhalinin ehtiyaclarını tam surətdə təmin edə bilmir. Halbuki, zəngin təbii sərvətlərə, əlverişli coğrafi mövqeyə malik ölkəmiz bu istiqamətdə potensialından düzgün istifadə edərək idxaldan asılılığı azalda, eyni zamanda yerli istehsalı artırmaqla ixrac potensialını artırmaqla bilər.
- Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyi ona əhəmiyyətli nəqliyyat dəhlizləri yaratmağa və bu sahədə əlavə gəlir mənbəyi əldə etməyə imkan verir. Son illər reallaşan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti, reallaşmaqda olan Şimal-Cənub dəmiryolu xətti ölkəmizin logistika mərkəzi kimi regionda lider dövlətə çevrilməsini təmin etmişdir. Bununla yanaşı regionda azad ticarət zonalarının inkişaf

etdirilməsinə, kooperasiyaların yaranması və iqtisadi inkişafa töhvə verməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsinə böyük ehtiyac vardır.

- Ölkəmizdə iqtisadi proseslərin idarəedilməsi, innovativ texnologiyaların istehsalatda uğurla tətbiq edilməsi çevik kadr potensialının yaradılmasını zəruri edir. Bu gün inkişaf etmiş ölkələr insan resurslarının inkisafına əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə vəsaiti ayırırlar. Ölkəmizdə bu istiqamətdə strateji sənədlərin qəbul edilməsinə, maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsinə və rəqabət qabiliyyəti insan resurslarının inkişaf etdirilməsinə böyük zərurət vardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ə.H. Ələkbərov və b. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Çarşıoğlu nəşriyyatı. Bakı, 2010
2. Əli Həsənov. Geosiyasət. Dərslik, Bakı, 2010
3. Dünya təsərrüfatının qloballaşması. Dərs vəsaiti. M.N. Osmovanın redaktəsi ilə. Bakı, 2008
4. D.Vəliyev, A.Əsədov Beynəlxalq iqtisadiyyat “Avropa” nəşriyyatı, Bakı, 2012
5. H.Həmidov. Azərbaycanın Beynəlxalq münasibətlərində qərbə inteqrasiya. Bakı, 2011
6. G.İ. İsmayılov. Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları. Bakı, 2006
7. Ş.S.Qafarov. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005,
8. “Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 2009-cu il
9. Müzəffər Məmmədov. Azərbaycan dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində. Monoqrafiya, Bakı\ Azərbaycan, 2016
10. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə **strateji yol xəritələrinin** təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 06 dekabr 2016
11. R.İ. Xoşbulatov. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 2014
12. Бюллетень ПРМЭ, январь 2018 года -www.imf.org
13. Бюллетень основных прогнозов перспектив развития мировой экономики. — URL: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/weo/2016/update/01/pdf/0116r.pdf>
14. Валлерстайн, И. Миросистемный анализ, Время мира. Альманах современных исследований по теоретической истории, макросоциологии, геополитике, анализу мировых систем и цивилизаций под ред. Н. С. Розова. — Новосибирск, 1998. — Вып. 1.
15. Годовой отчет МВФ 2011
16. Дергачев В.А. Геополитика, Москва, Юнити-дана, 2004
17. Дергачев В.А Геоэкономика современная геополитика, Киев, ВИРА-Р, 2002

18. Е. П. Качуровский Современная мировая экономика Минск Белпринт 2012 с 43.
19. Федякина, Л. Н. Финансовая глобализация, долги, кризисы // World Economic Outlook. — IMF, 2003.
20. Черная И.Л. Геоекономика. Изд. Ташков и к Москва, 2012
21. «Отчет 2009 World Investment UNCTAD», «Глобальный инвестиционный монитор тенденций UNCTAD». — Вып. 2, январь 2010 (http://www.unctad.org/en/docs/webdiaeia20101_en.pdf)
22. Интерактивная карта. Экономический рост в странах Европы и Центральной Азии в 2011-2016гг. – URL: <http://www.worldbank.org/eca/slides/en/2015/10/growth/>
23. Кочетов Э.Г. Геоекономика. Освоение мирового Экономического пространства. Учебник для вичов. М. Ночма, 2010, 528стр.
24. Качко Ж, Савока М. Геоэкономика. М. 1997
25. Мировая экономика в начале XXI века Учебное пособие Научный руководитель Л. М Григорьев. DirectMEDIA. Москва, 2013
26. Миришли Ф.Р. Глобализация мировой экономики Учебник, Москва, 2008
27. Моро Дефарж Ф. Введение в геополитику — М.: Конкорд, 1996. —С. 104–105.
28. Тенденции в мировой экономике (апрель, 2014) // Материал подготовлен Постпредством Беларуси в Женеве МИД: mfa.gov.by/http://mfa.gov.by/international_agenda/fefc547a1feaaee80.html
29. Трише Жан-Клод, глава Европейского Центробанка (ЕЦБ). Интервью немецкому журналу «Spiegel» 17 мая 2010 года
30. Юданов А.Ю. Теории “открытой экономики”: доктрины и действительность. — М.: Мысль, 1983. — С. 14–15.
31. Edward N. Luttwak. From Geopolitics to Geoeconomics. Logic of Conflict, Grammar of Commerce, cit., p. 104.
32. Special Report: Policymaking for a New Era (доклад Президенту США специальной комиссии by-partisan, коспонсоризованной Carnegie Endowment for

- International Peace и Institute for International Economics. — Foreign Affairs, Summer 1994, p. 175—189.
33. Jeffrey W. Wright. Intelligence and Economic Security. — Essays on Strategy, NO 8. National Defence University, Washington DC, 1991, p. 3—29. Первостепенное значение экономической разведки показано в недавнем французском исследовании "Commissariat General du Plan" (Henry Martre. Intelligence economique et strategic des entreprises. La Documentation Francaise, Paris, 1994), где приводится подробное описание механизмов и структур экономических разведок ведущих стран.
34. Цнт. по: Raymond Vernon. Geo-Economics 101. — The National Interest, Winter 1993-1994, p. 104.
35. Carlo Jean. Geopolitica, cit., p. 137—144
36. Fulceri Bruni Roccia. Sovranita dello Stato, moneta e finanza. — In: C. Jean (cur.). Morte e riscoperta dello Stato-nazione, cit., p. 169—186, e Giulio Tremonti e Giuseppe Vitaletti. Il federalismo fiscale. Laterza, Ban, 1994, особенно глава III "La crisi degli Stati nazionali moderni", p. 45—48.
37. Edward Luttwak. The Coming Global War for Economic Power. — The International Economy, september-october 1993, p. 19—20 e 64—67.
38. G.F.List. National System of Political Economy, 1841. p. 102
39. WTO.Metadata for the estimation of world aggregates of merchandise exports, production and GDP. 2010
40. Prospects for Foreign Direct Investment and Strategies of Transnational Corporations, 2004 - 2007 / UN, UNCTAD. 2004.
41. <http://stat.gov.az>
42. <http://archive.president.az/articles.php?itemaid=20090117101714775&secid=11>
43. <https://www.cbar.az/assets/1104/fsr.pdf>
44. <http://cisstat.com>
45. <http://economy.gov.az>

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

«Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər» kafedrasının magistrantı Əfəndiyev Ülvi Balafəndi oğlunun «Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin geoiqtisadi aspektləri» mövzusu üzrə yerinə yetirdiyi magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Dissertasiya işi “Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasətinin geoiqtisadi aspektləri” adlanır. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə tədqiqatın aktuallığı, məqsədi və vəzifələri, obyektı və predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, informasiya bazası və strukturu göstərilmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Qloballaşma proseslərinin intensivləşməsinə səbəb olan müasir cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər, digər məsələlərlə yanaşı, dövlətin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə iqtisadi təsir üsulları və vasitələrlə yeni idarəetmə sisteminin axtarışı və istifadəsi ilə bağlı olaraq dövlət idarəetmə sistemində ciddi dəyişiklikləri tələb edir. Müasir şəraitdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən regionların, bütövlükdə ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, milli iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması iqtisadi artımın aparıcı amillərindən birinə çevrilmişdir. İqtisadi inkişaf artıq dövlətlərin milli sərhədlərini aşaraq daha global çağırışlara uyğunlaşmaq bacarığını tələb edir. Bununla yanaşı dövlətin məkan-zaman kontekstində resurslarının qiymətləndirilməsi və bu amildən çıxış edərək müvafiq strategiyanın formalaşdırılması dövlətin davamlı iqtisadi inkişafını təmin edən faktor kimi çıxış edir. Bu baxımdan müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyələrdə tez-tez müraciət edilən geosiyasət elminin nəzəri imkanlarından yararlanaraq dövlətlərin iqtisadi gücünün artırılması strategiyalarının formalaşdırılması aktual məsələlərdəndir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələri, dünyada gedən geoiqtisadi proseslər tədqiqatın predmeti olaraq götürülmüşdür.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələrinin geoiqtisadi aspektlərini araşdırmaq, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini gücləndirmək istiqamətində məsələləri araşdırmaq, bu sahədə beynəlxalq tendensiylərin tədqiq edilməsi, ölkəmizdə tətbiqi baxımından qiymətləndirilməsi və təkliflərin verilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın metodologiyası. Dissertasiyanın yazılması prosesində geoiqtisadiyyatın mahiyyəti, inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlı sənədlərin, informasiya mənbələrinin, elmi-nəzəri yanaşmaların analizi metodlarından, əsas anlayış və terminoloji sistemin, beynəlxalq iqtisadi əhəmiyyətli sənədlərin müqayisəli, empirik təhlilindən, həmçinin təcrübi əhəmiyyətə malik biliklərin tətbiqinin analizi metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın mərhələləri olaraq aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- İlk olaraq tədqiqat predmetinin nəzəri əsasları öyrənilmişdir. Bu mərhələdə geoiqtisadiyyatı şərtləndirən amillərə, onun iqtisadi proseslərə təsir etməsinə müasir elmi, fəlsəfi yanaşmalar nəzəri baxımdan təhlil edilmişdir ki, bu da tədqiqatın məqsədlərinin həyata keçirilməsində açar rolunu oynayır. Burada sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə metodlarından istifadə ediləcəkdir.

- İkinci mərhələdə əldə edilmiş nəzəri və empirik məlumatların sistemləşdirilməsi və ümumiləşdirilməsindən çıxış edərək qloballaşma dövründə dünya iqtisadi proseslərinin inkişaf tendensiyasının, Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir elementlərinin təhlili həyata keçirilmiş və bu da təhlil edilən sahəyə təsir göstərən əsas faktorların müəyyən edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu mərhələdə təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya kimi metodlardan istifadə edilmişdir.

- Üçüncü mərhələdə əldə edilmiş təhlil materiallarının ümumiləşdirilməsi və analizi yolu ilə mövcud sahədə modelləşdirmə metodları və proqram yanaşması tətbiq edilmişdir. Məhz bunun nəticəsi olaraq geoiqtisadiyyatın inkişaf meyillərinin sistemləşdirilməsi və iqtisadi proseslərə təsir imkanlarının proqnozlaşdırılması aparılmış, proqram yanaşmanın məntiqi və struktur quruluşu, reallaşdırma prosesinin şərtləri və meyarları müəyyən edilmişdir.

Nəticədə isə tədqiqat məqsədlərinə uyğun olaraq təkliflər formalaşdırılmışdır.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiyanın yazılması prosesində mövcud sahədə aparıcı alimlərin nəzəri fikirlərindən, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarından, xarici ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın müvafiq sahədə qanunvericilik aktlarından, rəsmi statistik məlumatlardan geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat nəticəsində mövcud sahədə beynəlxalq tendensiyalar araşdırılmışdır ki, bu da ölkəmiz üçün onun tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan iqtisadiyyatının qlobal iqtisadiyyata integrasiyası və rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolunda yarana biləcək konkret problemlər müəyyən edilmiş və beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək onların həlli məsələlərinə diqqət yönəldilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada geoiqtisadi proseslər fonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi problemləri araşdırılmışdır və bu araşdırmalardan müəssisə, təşkilat, müxtəlif qurumların işində tətbiq edilməsi nəzərdən keçirilə bilər.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya 3 fəsil, 9 paragraf, 92 səhifədən ibarətdir. İşin yazılması zamanı 45 adda xarici və yerli ədəbiyyatdan, internet resurslardan, statistik məcmuələrdən istifadə edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Диссертация называется «Геоэкономические аспекты внешне-экономической политики Азербайджана». Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка используемой литературы.

Введение диссертационной работы раскрывает актуальность исследуемой темы, цель и задачи исследования, объект и предмет исследования, теоретическую и практическую значимость исследования, информационную базу и структуру диссертационной работы.

Первая глава исследования называется «Теоретические основы, методы и стратегии геоинформатики». Сущность и теоретические основы геоэкономики, методы, стратегии и технология геоэкономики, а также геогеометрия изучались как инструменты геополитики.

Вторая глава исследования - политическая ситуация в мире и влияние экономического кризиса на экономику Азербайджана. В этой главе рассматриваются текущее состояние мировой экономики, влияние политической ситуации в мире на экономику Азербайджана, а также влияние глобального экономического кризиса на экономику Азербайджана.

В третьей главе диссертации «Геоэкономические аспекты внешней торговли, инвестиций и конкурентоспособности Азербайджана» были изучены геоэкономические аспекты внешней торговли и иностранных инвестиций Азербайджана, изучена стратегия повышения конкурентоспособности Азербайджана в наши дни.

Результат исследования был отражен в результатах исследований, и были сделаны соответствующие предложения.

SUMMARY

The thesis is called "geoeconomic aspects of Azerbaijan's foreign economic policy". The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and a list of used literature.

The introduction of the thesis reveals the relevance of the topic, the purpose and objectives of the study, the object and subject of research, the theoretical and practical significance of the research, the information base and the structure of the thesis.

The first chapter of the research is called "Theoretical bases, methods and strategies of geoinformatics". The essence and theoretical foundations of geo-economics, methods, strategies and technology of geo-economics, as well as geo-geometry have been studied as tools of geopolitics.

The second chapter of the research is the political situation in the world and the impact of the economic crisis on the economy of Azerbaijan. This chapter examines the current state of the world economy, the impact of the world's political situation on the economy of Azerbaijan, as well as the impact of the global economic crisis on the Azerbaijani economy.

In the third chapter of the dissertation entitled "Geoeconomic aspects of foreign trade, investment and competitiveness of Azerbaijan", geoeconomic aspects of foreign trade and foreign investments of Azerbaijan were explored, and the strategy of raising the competitiveness of Azerbaijan in modern times was studied.

The result of the study has been reflected in the research results and relevant proposals have been made.